

ישורון

מאסף תורני

משא ומתן בהלכה
חידושי תורה, מחשבה
מגדולי דורנו וחובשי בית המדרש
ומאוצרות חכמי ישראל לדורותיהם

כח

ישורון

יו"ל ע"י

מכון "ישורון"

ניו יורק • ירושלים

בכל ענייני הקובץ כולל משלוח, דמי מנוי ומאמרים לפנות:

YESHURUN

650 West End Ave.
New York, N.Y. 10025
Tel: (212) 874-6404
Fax: (212) 874-8291
E-mail: yeshurun@aol.com

ישורון

ת.ד. 57595, ירושלים
הרב יחיאל שטרנברג
טל' 0528-390-665
דואר אלקטרוני: yeshurun1@013.net

הרב מ. שמחה סוקולובסקי
טל' 02-538-0201 פקס' 02-500-1483
דואר אלקטרוני: sokolov@mosesnet.net

אנגליה

Rabbi Menashe Bordon
39 Gresham Gardens
London, N.W. 11 8 PA

שוויץ

Dr. Yehoshua Shternbuch
Bellariastrasse 40
8030 Zurich, Switzerland

לוחות והדפסה: דפוס "לאור", ירושלים
גרפיקה: חיים מושקין
נדפס בארץ ישראל – תשע"ג

Copyright © 2013 by
Machon Yeshurun

Printed in Israel

Typesetting and Layout by:

Hadaf Printing Inc. • 5023 14 Avenue #A1 • Brooklyn, NY 11219
Tel: 718.633.5067 • Fax: 718.879.5869

עורך: שלמה גאטעסמאן

ראש המערכת:

הרב מאיר אריה רייז

חברי המערכת:

הרב מ. שמחה סוקולובסקי   הרב אליהו מאיר רייך   הרב דוד קמנצקי

הרב אליעזר יהודה בראדט   הרב אברהם צבי אייזיקאוויטש   הרב שלמה שפרכר

עורך אחראי - א"י:

הרב יחיאל שטרנברג

עורך מדור הלכה:

הרב צבי גרטנר

עורכי קונטרס 'משמרת שלום':

הרב בצלאל קרלינסקי

הרב צבי גרטנר

עורכי קונטרס 'שמחה לאיש':

הרב אליהו מאיר רייך

הרב שניאור שוסטאל

מכון ישורון

ועד יועצים:

הרב יצחק ישעי' ווייס   הרב אליעזר כ"צמאן   הרב שלמה זלמן הבלין

חברי ועד ההנהלה:

הרב מאיר אריה רייז   שלמה גאטעסמאן

הרב מיכל גרוס   שמעון גליק

ראובן דסלר   משה קניג (אנטוורפן)

חיים בלטר   הרב יעקב רייכנבאך

הרב יעקב ישראל סטל

ירושלים

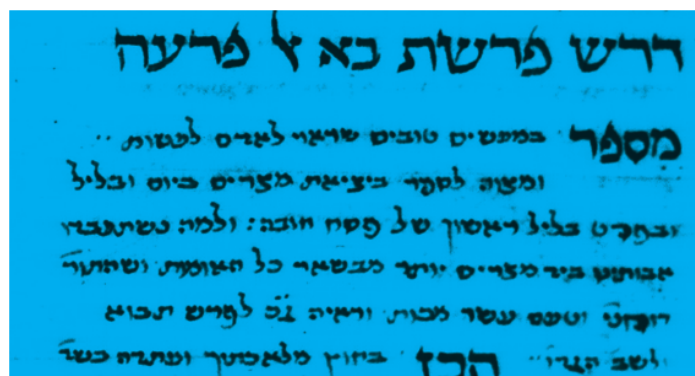
דרשה בענייני יציאת מצרים וחג הפסח לדרשן ביזנטי משלהי תקופת הראשונים

מבוא

במהלך ימי הביניים, ובמיוחד בקהילות היהודיות באגן הים התיכון, היו הדרשות חלק מתפילות השבת והמועד בבית הכנסת ומאות רבנים וחכמים הכינו ודרשו אלפי דרשות לקהילות רבות ומגוונות. למרות זאת, אוספים מועטים בלבד של דרשות מימי הביניים הגיעו לידינו, ועל כן כל כתב יד של דרשות הוא מקור יקר ערך.

כתב-יד קיימברידג' Abb 1022 (מספרו במכון לתצלומי כת"י בירושלים: F 17029) מחזיק אוסף חשוב מדרשותיו של חכם אנונימי שפעל באיזור ביזנטיון ונשא את דרשותיו בשנים קפד-קפה (1425-1424). מבנה הדרשות משקפות את מסורת הדרשנות היהודית הקלאסית שיש ממנה דוגמאות רבות כבר בספרות המדרש. על פי דגם זה פותחים בפסוק מן הכתובים (או מספרי הנביאים), מביאים פירושים שונים לפסוק, המובילים לדיונים על נושאים מסויימים, ובמקום זה או אחר משלבים את תוכן הפרשה. המבנה אינו קשיח ואורך הדיונים משתנה מדרשה לדרשה וכך גם התכנים הכלולים בדרשה. הדרשן שילב בדרשותיו תכנים שונים ומגוונים בנוסף לדרשנות המקראות, כמו: סיפורים ומעשיות, גימטריאות ורמזים, רעיונות פילוסופיים ועניינים הלכתיים שונים, אך לא בכל דרשה יש ייצוג לכל סוגי תכנים אלו.

תלמידי חכמים רבים ומהם בעלי שיעור קומה פעלו בתחומי האימפריה הביזנטית – והכוונה בעיקר לתחום הגאוגרפי של יוון עצמה ושל השלוחה בדרום איטליה – של ימי הביניים, אך

תחילת הדרשה בכתב היד

* מבוא קצר זה מבוסס על עבודתם החלוצית של מ' ספרשטיין וא' קנרפוגל, שעסקו לראשונה בקובץ הדרשות שלפנינו והתוו קווים לדמותו של הדרשן, לזמנו, למקומו וליצירתו. ראה מאמרם 'דרשות מביזנטיון בכתב יד:

מחמת סיבות שונות כמעט ולא זכינו לתורתם שבכתב. ולפיכך לההדרת אוסף הדרשות שלפנינו ישנה חשיבות מיוחדת, כי בכך ימלא במעט החסר הגדול הקיים מתורת חכמי ביזנטיון. מי יתן, אפוא, שבעקבות הדרשה לפרשת בא הנדפסת במאמר הנוכחי יעמדו נדיבי לב ויאפשרו את הקמח שבלעדיו אין תורה ויזכו את צבור לומדי התורה באסופת דרשות נכבדה זו.

[157ב]

דרש פרשת בא אל פרעה**

מספר במעשים טובים שראוי לאדם לעשות, ומצוה לספר ביציאת מצרים ביום ובליל, ובפרט בליל ראשון של פסח – חובה. ולמה נשתעבדו אבותינו ביד מצרים יותר מבשאר כל האומות, ושהתורה רוחני, וטעם עשר מכות. וראויה^א גם כן לפרשת תבוא ולשבת הגדול.

תיאור כתב היד וקטעים בענייני תפילה ובית הכנסת, פעמים, 78 (חורף תשנט), עמ' 164-184. לעניין לימוד התורה בביזנטיון ועל מיעוט החיבורים שהגיעונו משם הקדיש י"מ תא-שמע כמה וכמה מאמרים שנאספו בכרך השלישי של קובץ מחקריו, ראה: כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג (איטליה וביזנטיון), ירושלים תשסו, עמ' 177 ואילך. וראה גם: N. de Lange, "Hebrew scholarship in Byzantium", Hebrew Scholarship and the Medieval World, ed. N. de Lange, Cambridge 2001, pp. 23-37

** דרך ההדרה:

מראי מקומות פשוטים – לפסוקי מקרא ולמאמרי חז"ל שהובאו כלשונם (בלא להתייחס לשינויים קלים ובלתי משמעותיים) – ציינתי בגוף המאמר (בסוגריים עגולים), ואת אלו שאינם בכלל הגדרה זו ציינתי ודנתי בהם בהערות על אתר.

החלוקה לסעיפים וההדגשות הן ממני, כתוספת הבהרה והבנה למעיין. ומפאת כך גם פתחתי ראשי תיבות וקיצורים שפיענוחם ודאי, אך כדי לצאת ידי חובת הנקדנים אציין את ראשי התיבות והקיצורים שפתחתי: א' = אחד / אחת; א"כ = אם כן; א"ל = אמר לו; אומ' = אומר; אומרי' = אומרים; אז"ל = אמרו זכרונם לברכה; אח"כ = אחר כך; אמ' = אמר / אמרו; ארו"ל = אמרו רז"ל; ד"ת = דברי תורה; וי"מ = ויש מפרשים; וק"ל = וקיימא לן; י"ה = יום הכיפורים; י"ל = יש לומר; ית' = יתעלה; כ"ש = כל שכן; כלומ' = כלומר; כתו' = כתוב; כתי' = כתיב; מ"מ = מכל מקום; ע"ז = עבודה זרה; ע"י = על ידי; פ"ק = פרק קמא; פי' = פירוש; צ"ל = צריך לומר; ק"ש = קריאת שמע; ר"ה = ראש השנה; ר"ל = רצוני לומר; שנ' = שנאמר; שנא' = שנאמר. חשוב לציין שהסופר לא היה עקבי ושיטתי, ולא תמיד השתמש בראשי תיבות וקיצורים אלו, שפעמים רבות הוא נקט כתיבה מלאה ופתוחה.

כתיבים שבעקבות אמות הקריאה, הנוגדים למקובל היום, תיקנתי בלא לציין. כמו: 'בכור' (בְּכוֹרֶיךָ), 'בית' (בֵּיתֶךָ), 'חסדי' (חֲסִדֶיךָ), 'דרכי' (דְּרֹכֶיךָ), 'מטתי' (מִטְּתֶיךָ), 'מלאכתי' (מַלְאֲכֹתֶיךָ). אמנם גם בזה לא היה הסופר עקבי ולא תמיד הוסיף אותיות לאמות הקריאה.

כתב היד רצוף שגיאות כתיב גסות, שכנראה נגרמו מחמת שהדרשות הוקראו לפני הסופר והוא רשמן על-פי משמע אוזניו ולא לפי מראה עיניו (ראה: ספרשטיין-קנרפוגל [לעיל, הערת כוכבית], עמ' 165-166). כדי להקל על המעיין תיקנתי את הטעויות הוודאיות בגוף המאמר ואת הנוסח המשובש ציינתי בהערות מיוחדות (שמוספרו באותיות) הנדפסות לאחר הדרשה, אך לא ציינתי טעויות העתקה שהסופר עצמו מחקן ותיקן. בהקשר לכך חשוב לציין פרט מעניין שלא עמדו עליו ספרשטיין-קנרפוגל (שם): לעומת הבורות שהראה הסופר בנוגע לעברית הרבנית הרי שבנוגע ללשונות מקרא הוא מפגין בקיאות רבה. כמעט כל המקראות הבאות בדרשתנו הם בכתיבם הנכון, זאת בעוד שבאזורים אחרים (כמו אשכנז וצרפת; אך גם בארצות אחרות) רגילים לצטט את המקראות בשיבושים גדולים וקטנים. כנראה סופר כתיב שלט היטב

[א] "הֲכֵן בַּחוּץ מְלֹאכְתְּךָ, וְעֵתְדָה בְּשָׂדֶה לְךָ, אַחַר – וּבְנִיתָ בֵּיתְךָ" (משלי כד כז)¹. שלמה המלך ע"ה אמר הפסוק הזה, ודרשו אותו חז"ל בהרבה פנים. אמר: "הכן בחוץ מלאכתך", זה בית; "ועתדה בשדה לך", זה כרם; "אחר ובנית ביתך", זו אשה. דבר אחר: "הכן בחוץ מלאכתך", זה מקרא; "ועתדה בשדה לך", זו משנה; "אחר ובנית ביתך", זה תלמוד. דבר אחר: "הכן בחוץ מלאכתך", זו מקרא ומשנה; [158א] "ועתדה בשדה לך", זה תלמוד; "אחר ובנית ביתך", אלו מעשים טובים. דבר אחר: "הכן בחוץ מלאכתך", זה מקרא ומשנה ותלמוד; "ועתדה בשדה לך", אלו מעשים טובים; "אחר ובנית ביתך" – בא דרוש וקבל שכר. עכ"ל².

והנראה מדבריהם, לפי הבטה ראשונה, הוא, שבאו ללמד על כל אדם הרוצה לדרוש ברבים, שצריך לו ב' תנאים: הא', ראוי לו להכין הדברים שרוצה לדבר, ולסדרם בפיו עד שיהיו שגורים לו לקראותם³ מבחוץ³, וכל שכן שצריך להבינם בלבו תחילה. הוא אמרם: "הכן בחוץ מלאכתך" – זה מקרא ומשנה ותלמוד. כלומר, אם באת לדרוש, בין במקרא¹, בין במשנה, בין

בתנ"ך ובקיאותו זו עמדה לו שלא ישתבש בפסוקי המקרא שהקריאו לפניו. פרט זה משתלב יפה עם הנרמז בכמה עדויות, כי לימוד המקרא (על דקדוקי המסורה) תפס מקום נרחב בביוזנטיון, וכבר בתקופה הקדומה לדרשננו ולסופר כה"י, ראה: י"מ תא-שמע, 'על לימוד התורה בביוזנטיון: חכמים רבים ויצירה מועטה', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג (איטליה וביוזנטיון), ירושלים תשסו, עמ' 231-232; הנ"ל, 'פרשנות מקרא ביוזנטית ממפנה המאות ה'–הי"א', שם, עמ' 241-248; הנ"ל, 'ספר 'רושיינא': פרשנות מקרא דרום איטלקית מסוף המאה הי"א', שם, עמ' 295 ואילך.

בהערותי השתמשתי בקיצורים הביבליוגרפיים הבאים:

הגדה כת"י פריס = הגדה של פסח כמנהג רומניא, כת"י פריס, הספרייה הלאומית 1388 (מספרו במתכ"י: F 34251); נכתב בשנת שמג (1583);

הגדה של פסח = הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה [...] בצירוף הנוסח הבדוק [...], בעריכת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ;

הגדה שלמה = הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וציונים וילקוט פירושים, בעריכת הרב ש' אשכנזי, ירושלים תשטו;

סדר תפלות ותחנונות = סדר תפלות ותחנונות ופזמונים: לכל ימות השנה כמנהג ק"ק תושבי רומנייה, ויניציאה תכה;

סידור רומניא רע = סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, קושטא רע (בעותק המקורי אין ספרור עמודים, וציינתי לפי הספרור הידני שנוסף בעותק הדיגיטלי הקיים במאגר 'אוצרות התורה'); סידור רומניא רפג = סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ויניציאה רפג.

1 הניקוד, כאן ולהלן, ממני.

2 כל העניין בסוטה מד ע"א, ומקורו בתוספתא, סוטה, ז כ-כא, אלא ששם חלק מהפרטים שונה מעט.

3 = בעל פה. ולשון 'מבחוץ' במובן זה מצויה בעיקר בקרב חכמי אשכנז. ראה ר' משה בר' אלעזר הכהן, ספר חסידים (ספר המשכיל), מהדורת ש"י ינקוביץ, לונדון תשסד, עמ' כו: "היאך אומר 'שולמ' מבחוץ"; ספר מהרי"ל: מנהגים, הלכות יום כיפור, סו"ס יא, מהדורת הרב ש"י שפיצר, ירושלים תשמט, עמ' שמא: "אך היה מרגיל על לשונו לומר מבחוץ לפי הנראה לו, ולא לכותבו בספר"; ר' יוסף יוזפא אוסטרייכר, לקט יושר, ח"א (אורח חיים), ברלין תרסג, עמ' 23 [=תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' קכד]: "וקשה לי לראות... ורוב אשר השבתי לך, מבחוץ הייתי קורא אל הסופר אשר לפני..."; שם, עמ' 53: "ולא רצה לאמרו מבחוץ, משום דברים שבכתב אסור לאמרם בעל פה". ומדברי דרשננו משמע, שבזמנו ובמקומו לא היה הדרשן נושא את דבריו לפני הצבור מתוך הכתב אלא בעל פה.

בתלמוד – הכן הדברים שיהיו סדורים לך מבחוץ⁴. וכן אמר לו הקב"ה למשה, לכל הדבורים והאמירות של מצוה, שנאמר: "וידבר יי אל משה לאמר" (שמות יד א); "ויאמר יי אל משה לאמר" (במדבר טו לד)⁵, ואחר כך: "דבר אל בני ישראל" (שמות שם, פסוק ב; במדבר שם, פסוק לח), או: "אמור אל בני ישראל" (שמות לג ה). שאין צריך לומר אלא וידבר יי אל משה, דבר אל בני ישראל כך וכך, ומהו 'לאמר'? אלא אמר לו: תחזור ותקרא⁶ הדברים, ואחר כך דבר אותם אל בני ישראל⁶. וזהו התנאי הראשון.

והשני הוא, שראוי הדורש לתקן מעשיו ולהיטיב דרכיו בעשיית המצוות, ואחר כך יבא וידרוש, כי אז יקובלו דבריו בעיני שומעיהם באמת. על דרך שאמרו (בר"ר, לד יד): נאים הדברים שיוצאים מפי עושיהם. ויהיה נאה דורש ונאה מקיים⁷. הוא שאמרו: "ועתה בשדה לך" – אלו מעשים טובים. וכן אמרו במקום אחר (בבא מציעא קז סע"ב): מאי דכתיב (צפניה ב א): "התקושו וקושו"? קשטו עצמיכם תחלה ואחר כך קשטו אחרים. ולא יהא הוא אומר להם: טולו קיסם מבין שינכם⁸, והם אומרים לו: טול קורה מבין עיניך⁸. ואמרו

4 דרשנו דורש את 'הכן בחוץ מלאכתך' המקראי בהוראת 'בחוץ' הימי-בינימי, שמוכנו: בעל פה! ולגוף העניין, ראה שמו"ר, מ א: "צריך אדם להיות נוטל משל [כשבא] לומר פרקו או אגדתו או מדרשו, בשעה שהוא מבקש לאמרם בצבור, לא יאמר: הואיל שאני יודע ביפה, כשאכנס לדרוש אני אומר. אמר ר' אחא: מן האלהים אתה למד, כשבקש לומר תורה לישראל אמרה ארבע פעמים בינו לבין עצמו עד שלא אמרה לישראל". ובתנחומא, יתרו, טו: "למדך התורה, שאם תהיה בן תורה, לא תהא רוחך גסה לומר דבר לפני הצבור עד שתפשוט אותה בינך ובין עצמך שנים שלשה פעמים". ועי' גם: בר"ר, כד ה; עירובין נד ע"ב. תביעה זו מן הדרשן מופיעה גם אצל הראשונים. ראה ספר חסידים, סימן תתתקצו, מהדורת 'וויסטיניצקי, פפד"מ תרפד, עמ' 428: "...כך צריך להיות המוכיח חכם... ששונה ולומד ומלמד בלא גימגום, ערוך על לשונו והופך בה ומהפך בתורתו...". ובפירוש הפיוטים לר' אהרן בר' חיים הכהן (ר' חיים הוא בעל התוספות המפורסם, תלמיד חבר לרבנו תם), שכתב סביבות שנת ד'תתקפז (1227): "ועוד ראיתי במדרש [שמו"ר, שם], שר' עקיבא כשקראו אותו לקרוא בספר תורה, לא רצה לקרות, לפי שלא עיין הפרשה ג' פעמים... ועוד ראיתי, שאין אדם יכול לדרוש הלכה ברבים עד שחזרה שלש פעמים ויהא שגור בפיו" (נדפס אצל: א' גרוסמן, 'פירוש הפיוטים לר' אהרן בר' חיים הכהן', באורח מדע, בעריכת א"ר מלאכי, לוד תשמו, עמ' 458).

5 שני הפסוקים האחרונים מצויים הרבה, כידוע, ולא ציינתי להם אלא דוגמא אחת.

6 לא מצאתי שכן נדרש ה'לאמור'. ולדרשות אחרות ושונות, ראה: תורת כהנים, פרשת ויקרא, דבורא דנדבה, פרשה א (יג); יומא ד ע"ב; תנחומא, ויקרא, ח.

7 עי' תוספתא, חגיגה, ב א; חגיגה יד ע"ב.

8 גם ר' יעקב בר' אבא מארי אנטולי מדגיש שהדרשן צריך להיות 'נאה דורש ונאה מקיים' עד שבענוותנותו הוא ראה את עצמו כמי שאינו ראוי לדרוש לפני הקהל: "...הסכמתי לדרוש מעט ברבים בכל שבת ושבת... וא'להים יודע, כי עשיתי זה להועיל לעצמי ולאחרים עמי, כי אמרתי, מפני שנאים הדברים שיוצאים מפי עושיהם, וגנאי גדול הוא למי שנאה דורש ואין נאה מקיים, ואמרתי, אולי אבוש מעצמי..." (מלמד התלמידים, הקדמת המחבר, ליק 1866, עמ' 12 [ספרור עמודים עצמי; בנדפס אין ספרור עמודים להקדמה]).

8 ראה ערכין טז ע"ב: "אמר רבי טרפון: תמיהני אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה. אם אמר לו: טול קיסם מבין עיניך; אמר לו: טול קורה מבין עיניך". הנוסח 'טול קיסם מבין עיניך' מוסכם על כל כתבי היד, בשונה מנוסח דרשנו. אך יתכן שהוא נסמך על בבא בתרא טו ע"ב (ע"פ כת"י אסקוריל 3-G-I, המבורג 165, פריס 1337; דפוס פיזרו): "זה דור ששופט את שופטיו, ואומר לו: טול קיסם מבין שניך;

עוד במקום אחר (חגיגה טו ע"ב): [158ב] מאי דכתיב (מלאכי ב ז): "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו, כי מלאך יי צבאות הוא?" אם דומה הרב למלאך השם צבאות, אז תורה יבקשו מפיהו, ואם לאו – לא הוא ולא תורתו. אבל כשיהיה לו התנאים הללו, אז ראוי והגון לדרוש ברבים ולהורות לאחרים, ויקבל על זה שכרו. הוא אומר: "אחר ובנית ביתך" – בא דרוש וקבל שכר.

[ב] עלה בדינו מאלה הדברים על מי שאין לו אלה התנאים, שיבחר מידת השתיקה וטוב לו, אלא אם כן הוא מוכרח בכך. כגון, איש הבא אל מקום אחד או היוצא¹ ממנו, שהוא חייב לדבר דברי תורה⁹, כמו שאמרו (פסחים ב ע"א): לעולם כשיכנס אדם בעיר, יכנס ב'כי טוב' ויצא ב'כי טוב'¹⁰. או כגון, מי שנתמנה בדבר מצוה¹¹, או מי שהזמן גורם לו אז לדבר¹², וכל שכן אם זו שעה היא לו מצוה דאורייתא לדבר, כגון בימים הללו¹³, שמצוה לספר ביציאת

אומר לו: טול קורה מבין עיניך". את שינויי הנוסחאות בדקתי ע"פ תוכנת 'עדי נוסח', גירסה 1, שע"י פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן.

9 לא מצאתי מקור לכך. בנוגע ליוצא לדרך, השווה ברכות לא ע"א: "אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרהו", וגם אמרו, שהמהלך בדרך צריך לעסוק בתורה. ראה תענית י ע"ב: "שני תלמידי חכמים שמהלכים בדרך ואין ביניהן דברי תורה – ראויין לישרף"; ערוכין נד ע"א: "המהלך בדרך ואין עמו לוייה – יעסוק בתורה". וככל הנראה, דרשנו מדבר במנהג מקומו, שמי שיצא לדרך או שב ממנה היה דורש ברבים. ואיני יודע מקבילה למנהג מעניין זה.

10 ואין 'טוב' אלא תורה, כדכתיב (משלי ד ב): 'כי לקח טוב נתתי לכם, תורתי על תעזבו'. ראה: אבות, ו ג. ואולם הביאור הפשוט של 'יכנס ב'כי טוב' ויצא ב'כי טוב' הוא, שיש לצאת ולבוא מן הדרך בעוד החמה זורחת, שהאור נתכנה 'כי טוב' ע"ש בראשית א ד: 'וירא א'להים את האור כי טוב'. ראה רש"י, פסחים ב ע"א: "היוצא לדרך, יכנס ערבית לבית מלון בעוד החמה זורחת; ולמחר – ימתין עד הנץ החמה ויצא, ואז טוב לו, שהאור טוב לו, שנאמר באור 'כי טוב', ומה היא טובתו? מפני החיות ומפני הלסטים". וכך מפורש בתענית י סע"ב ובמקבילות נוספות. ולא מצאתי מקבילה לפירושו הדרשני המעניין של דרשנו, פרט למהר"ל מפראג (שפעל הרבה אחריו) הרומז לדרשנות מעין זו. ראה: דרך חיים (על מסכת אבות), א, הקדמה, מהדורת הרב י"ד הרטמן, ירושלים תשסז, עמ' כג-כד.

ובקשר לפרשנות האחרונה של דרשנו ראוי לציין, כי הגישה הפרשנית המפקיעה (לעתים) מאמרים חז"ליים מפשוטם כבר מוכרת בביזנטיון מחיבורי ר' שמריה בן אליהו האקריטי שפעל כמאה שנה לפני דרשנו (בשנים ה'כ-קו; 1260-1346). ראה: א' ארנד (מהדיר), אלף המגן: פירוש על אגדות מסכת מגילה לר' שמריה בן אליהו האקריטי, ירושלים תשסג, מבוא, עמ' 62-64.

11 כנראה כן היה מנהג המקום של דרשנו, שאדם המתמנה ל'דבר מצוה' ישא מדברותיו לרבים. ושמה 'דבר מצוה' משמש כאן במונח של צדקה, עשיית חסד וכדומה (כהוראת הלשון הארצישראלית הקדומה, בתלמוד הירושלמי ובמדרשים הארצישראלים), ומי שנתמנה על הצדקה מותר לו לדרוש ולעשות על הצדקה אף אם אין לו את התנאים הנדרשים מהדרשן.

12 שיש לדרוש בענינו של יום. ראה מגילה ד ע"א: "משה תיקן להם לישראל שיהו שואלין ודורשין בענינו של יום: הלכות פסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת והלכות חג בחג"; פסחים ו סע"א: "שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח, שלושים יום".

13 כוונתו, כנראה, לשבתות שקוראים בהם את פרשיות יציאת מצרים. ואין כוונתו שבשאר ימות השנה אין זו 'מצוה דאורייתא' לספר ביציאת מצרים, אלא כאן הוא עומד בפרשת בא, העוסקת ביציאת מצרים, ונקט דבר ההווה.

מצרים, שמצותו ביום ובלילה¹⁴, ובפרט בליל פסח¹⁵, כמו שאמרו באגדה (הגדה של פסח, פיסקא 'עבדים היינו', עמ' 117): ואפילו כולנו חכמים, כולנו נבונים, כולנו זקנים¹⁶, כולנו יודעים את התורה – מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, שכל המספר¹⁷ ביציאת מצרים הרי זה משובח.

ואמרו ז"ל, שמצות סיפורו באותו הלילה, אחר הסעודה¹⁸, כמו שאמרו (הגדה של פסח, פיסקא 'ברוך המקום', עמ' 119)¹⁹: לא אמרתי אלא בשעה שמצה"ו ומרור מונחים לפניך. והביאו הלכה למעשה, ואמרו (שם, פיסקא 'עבדים היינו', עמ' 118): מעשה בר' אליעזר ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבה ור' טרפון, שהיו מסובין בבני ברק, והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית. משמע, שזה היה אחר^ט סעודה, שאילו לפני [159א] הסעודה, הלא אמרו רז"ל

14 כוונתו למצוות 'זכירת יציאת מצרים' (שאינה מצוות 'סיפור יציאת מצרים' הנוהגת בליל פסח בלבד; עי' להלן, הערה 15), שהיא מדאורייתא (עי' ברכות כא ע"א: "אמת ויציב דאורייתא", וברש"י שם [וכן ברמב"ן וספר החינוך המובאים בסוף ההערה]; הרב י' אריאלי, עינים למשפט, ברכות יב ע"ב, ירושלים תשז, עמ' ס-סא; הרב י"ח סופר, יד סופר, ב, סי' ו, ירושלים תשלז, עמ' עו-עז ובכל הנסמן שם) ונוהגת ביום ובלילה, שמשום כך קבועה בקריאת שמע של שחרית ושל ערבית (עי' רמב"ם, הלכות קריאת שמע, א ג; ברכות יב ע"ב; ובספר החינוך, מצווה תרג: "שנצטוונו בזכירת יציאת מצרים בכל יום ובכל לילה"). ולדעת דרשננו, מצוות 'זכירת יציאת מצרים' חיובה בפה, באמירה, ולא במחשבה בלבד, ולפיכך הוא מכה אותה 'שמצוה לספר ביציאת מצרים', וגם כותב קודם לכן: 'מצווה דאורייתא לבר'. ויש ראשונים נוספים הסוברים כמותו. כן משמע מלשון הרמב"ם (עי' עינים למשפט, שם, עמ' סא), וכן כתב הרמב"ן (דרשת תורת ה' תמימה, כתבי רבינו משה בן נחמן, א, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשכג, עמ' קנ): "צוה הקב"ה לעשות זכר לנסים תמיד... ולהזכיר בו, בכל יום, בפה, כמו שאמרו ז"ל, בברכות (כא ע"א): קרית שמע דרבנן, 'אמת ויציב דאורייתא, כלומר, שיש בה יציאת מצרים". ובספר החינוך, מצווה של: "...וכתיב גם כן 'זכירה' בענין יציאת מצרים. ועל זכירת מצרים באתנו הקבלה לעשותה בפה, וכמו שאמרו זכרונם לברכה (ברכות שם): בברכת 'אמת ויציב דאורייתא. ושאר הזכירות, די לנו בהם בזכירת הלב לבד".

15 ראה רמב"ם, הלכות חמץ ומצה, ז א: "מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים, בליל חמשה עשר בניסן, שנאמר (שמות יג ג): 'זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים'..." ומקורו בפסחים קטז ע"ב.

16 הנוסח 'כולנו זקנים' מוסכם גם למנהג רומניא. ראה: הגדה כת"י פריס, דף 5ב. אבל בסידור רומניא רע (עמ' 202) ובסדר תפלות ותחנונות (דף קסט ע"ב) הושמט 'כולנו זקנים', כנוסח איטליה, ספרד ותימן. ראה: הגדה של פסח, פיסקא 'עבדים היינו', עמ' 117 בשינויי נוסחאות; הגדה שלמה, עמ' טו, חילופי נוסחאות לשו' 69 (בסידור רומניא רפג לא היתה באפשרותי לבדוק, כי בעותק הדיגיטלי שלפני נחסרו כמה עמודים מתחילת ה'הגדה'; דפים קיא ע"ב - קיב ע"ב).

17 הנוסח 'שכל המספר' (בשונה מהמקובל היום: 'וכל המרבה לספר') הוא כמנהג רומניא. ראה: סידור רומניא רע, עמ' 202; הגדה כת"י פריס, דף 5ב; סדר תפלות ותחנונות, דף קע ע"א (לא היתה באפשרותי לבדוק בסידור רומניא רפג, וכנזכר). וראה גם: הגדה שלמה, עמ' טו, בחילופי נוסחאות לשו' 70, ובהערה לשם.

18 כעין זה בפירוש רשב"ם: "וכל המרבה לספר ביציאת מצרים אחר אכילתו, הרי זה משובח" (הגדה שלמה, עמ' טו, סי' נה).

19 וכך בלשון קרובה במכילתא, פרשת בא, מסכתא דפיסחא, פרשה יז, עמ' 66, ונוסח דרשננו זהה להגדה של פסח'.

(פסחים קט רע"א): חוטפים מצה בליל פסח בשביל התינוקות שלא²⁰; ומקרא מסייע לנו, שנאמר (שמות יב יא): "ואכלתם אותו בחפזון"²¹. ועוד, שמצות אכילת מצה²² חובתה בלילה הראשון²², ואם הגיע זמן קריאת שמע של שחר קודם אכילתה²³ – עבר זמנה, דתנן (עי' משנה, מגילה, ב ו): כל שמצותו ביום – מצותו כל היום, מעלות השחר עד צאת הכוכבים; וכל שמצותו בלילה – מצותו כל הלילה, משעת²⁴ צאת הכוכבים עד שיעלה עמוד השחר²³. אם כן, מצות ספור יציאת מצרים²⁵ בליל²⁶ פסח, הוא אחר אכילת²⁷ מצה ומרו²⁴. ומכל מקום יש לומר, זהו דווקא סדר קריאת הפסוקים ופירושם, כמו שתקנו לנו בהגדה על סדר הכתובים²⁷ שבפרשת 'כי תבא', מן²⁸ "ארמי אוכד אבי" (דברים כו ה) עד "באותות ומופתים" (שם, פסוק ה), שמספר מהתחלת השעבוד עד סופו כעניין הכתוב²⁵. אבל ענייני²⁹ היום, כגון דיני פסח כולם, שהם רבים, צריך להקדים קודם לכן, כמו שאמרו (פסחים ו סע"א): דורשים בהלכות פסח קודם הפסח ל' יום.

[ג] ואם ישאל השואל: למה שעבד הקב"ה את ישראל תחת יד פרעה יותר משאר כל האומות?²⁶ ועוד, למה הוציאם בימי ניסן? יש לומר, ביד מצריים – לפי שהמצריים אדוקים מכל

20 דרשנו פירש 'חוטפים מצה' כבפירוש המיוחס לרש"י, פסחים שם: 'אוכלין מהר', כדי שהתינוקות לא ישנו. ומכך מוכח שמעשה ה' מסובין בבני ברק' היה אחר סעודה, כי קודם לה היה אסור להם להאריך בספור יציאת מצרים, כדי שלא ישנו התינוקות. וכך ברשב"ם בפירושו ל'מעשה': "וזה ודאי דאחר אכילה היה מעשה, דאי קודם אכילה, הא אמרינן: חוטפין מצה בלילי הפסח בשביל התינוקות שלא יישנו" (הגדה שלמה, עמ' טו-טז, סי' ס). והשווה לדברי הריטב"א (שם, עמ' טז, סי' סד).

21 אין זה אלא סיוע ואסמכתא, כי באמת רק פסח מצרים נאכל בחפזון ולא פסח דורות. ראה: משנה, פסחים, ט ה.

22 עי' סוכה כז ע"א.

23 התיבות 'מעלות השחר עד צאת הכוכבים' ומשעת צאת הכוכבים עד שיעלה עמוד השחר' אינן במשנה, מגילה שם, והיא הוספת דרשנו ע"פ הגדרות 'יום' ו'לילה' שקבעו חז"ל במקומות אחרים, ראה: תוספתא, ברכות, א א; ברכות ב ע"א, ועוד.

ומכך מוכיח דרשנו בדרך נוספת שמעשה 'מסובין בבני ברק' היה לאחר אכילה, כי אם זה היה קודם סעודה נמצא שלא קיימו מצוות אכילת מצה, שהרי הם סיפרו ביציאת מצרים עד ש'הגיע זמן קריאת שמע של שחרית', ואז כבר עבר זמנה של אכילת מצה.

24 כפי שהוכיח ממעשה 'מסובין בבני ברק'.

25 אמנם ראה תוספתא, פסחים, י יא-יב: "חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה... מעשה ברבן גמליאל וזקנים, שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד, והיו עסוקין בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבור. הגביהו מלפניהן ונועדו והלכו להן לבית המדרש". משמע, שגם בליל פסח יש לעסוק בהלכות הפסח ולא בענייני יציאת מצרים. והשווה גם: מגילה ד ע"א (צוטט לעיל, הערה 12). אמנם כמה ראשונים הביאו תוספתא זו בהוספת המילים 'וביציאת מצרים'. ראה רא"ש, פסחים, י לג: "חייב אדם לעסוק כל הלילה בהלכות פסח וביציאת מצרים, לספר בנסים ובנפלאות שעשה לנו הקב"ה ולאבותינו, עד שתחטפנו שינה ואם ישתה ישתכר. והכי אמרינן בתוספתא: חייב אדם לעסוק בהלכות פסח וביציאת מצרים כל הלילה. וזה ששינו מעשה בר' אליעזר ור' יהושע שהיו מסובין בבני ברק, והיו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה...". וראה עוד: תוספתא כפשוטה, פסחים שם, עמ' 655-656.

26 שהרי 'לא היתה הגזירה שישתעבדו לזו האומה דווקא' (לשון דרשנו, להלן, ליד הערה 93), היינו, למצרים דווקא.

שאר האומות באמונתם²⁷, וכדי להודיע כחו של מלך מלכי המלכים הקב"ה על כל אלהים²⁸. ובימי ניסן – לפי שבו נברא העולם. ואע"פ שהוא מחלוקת בין החכמים, אם בתשרי נברא או בניסן²⁹, וקיימא לן כמי שאמר בתשרי^{כא} נברא³⁰, כבר הכריע הדבר יונתן בן עוזיאל ע"ה, שלאומות שהיו עד נתינת התורה היה תשרי ראש השנה, ומשם ואילך – נתנה לנו למנות מניסן ראשון³¹. ומקרא מסייעו, דכתיב (שמות יב ב): "החדש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא [159] לכם לחודשי השנה", כיון שאמר "לכם", מכלל, כי לשאר האומות לא היה ראשון³².

27 איני יודע מקור לכך. ועי' הערה הבאה.

28 כן כותב ר' יצחק אברבנאל בפירושו לבראשית טו יב, ירושלים תשלט, עמ' ריד עמודה ב: "ואמנם, כפי האל יתעלה וכבודו, לפי שהיו רוב העולם כופרים במציאותו, ואומרים, שלא היה אלוה אחר אלא הכוכבים, ומי שהיה מהם מודה במציאותו, היה מכחיש השגחתו... ראה יתעלה להביא את עמו בחירו בגלות מצרים, להיותה הארץ היותר נטבעת בכל הכפירות והאמונות הכוזבות, מלאה כישופים ותחבולות מכל הארצות, כדי שישתעבדו בהם המצרים ויענום, והקב"ה על יד נביאו היה מתרה 'שלח את עמי ויעבדוני', והמצרים לא ישמעו בקולו, ואז ירבה בקרבם את מופתיו ואת אותותיו, ובזה תתפרסם בעולם אמיתות מציאותו והשגחתו ויכולתו...". אמנם ר"י אברבנאל היה מאוחר לדרשנו בכמה דורות, ואת מקור דרשנו איני יודע.

29 ראש השנה י סע"ב - יא רע"א: "תניא, רבי אליעזר אומר: בתשרי נברא העולם... רבי יהושע אומר: בניסן נברא העולם".

30 איני יודע היכן קיימא לן' כן, שלכאורה איפכא קתני. ראה ראש השנה יב ע"א: "תנו רבנן: חכמי ישראל מונין למבול כרבי אליעזר, ולתקופה כרבי יהושע". כלומר: חכמי ישראל מונין את שנות בריאת העולם כר' אליעזר רק מפני ש'תשרי ראש השנה לשנים', ולא משום שיטתו הוא שבתשרי נברא העולם, כי באמת, בניסן נברא העולם, שבגלל זה מונין 'לתקופה' מניסן, שבניסן נבראו. כן פירש רש"י שם. וכנראה נקט דרשנו כדברי רמב"ן, בראשית ח ה, הסומך על נוסח התפילה שנקבע בתפילת מוסף לראש השנה: "שהסכימו שבתשרי נברא העולם, כאשר תקנו 'זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון'...". והרמב"ן סמך על ראש השנה כז"א: "כמאן מצלינן האידנא 'זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון'?... כרבי אליעזר, דאמר: בתשרי נברא העולם".

31 כוונתו לתרגום יונתן בן עוזיאל למל"א ח ב: "בְּיַרְחַ הָאֲתָנִים, בְּחָג, הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי", שתרגמו: "בירחא, דעתיקיא דקרן ליה 'ירחא קדמאה', בחגא; וכען הוא ירחא שביעאה". וכוונתו, ש'עתיקיא', הם אומות העולם שקודם מתן תורה, קראו לחודש תשרי 'ירחא קדמאה' – החודש הראשון, כי בזמנם היה תשרי ראש השנה, אך ממתן תורה ואילך נקבע לישראל שחודש ניסן הוא הראשון וממילא 'כען, הוא (=חודש תשרי) ירחא שביעאה'. כן הבין הרמב"ן ושאר ראשונים שנמשכו אחריו, עי' להלן, הערה 32.

32 ראה מכילתא, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה א, עמ' 7: "'החודש הזה לכם', ולא מנה בו אדם הראשון". ויותר מפורש במכילתא דרשב"י, שמות יב ב: "החודש הזה לכם", לא מנו בו אבות הראשונים. יכול לא מנו בו אבות הראשונים, שהרי לא ניתנה תורה בימיהם, אבל משניתנה תורה ואילך יהו באי בראשית מונין בו? תלמוד לומר: 'לכם', אתם מונין בו, ואין באי בראשית מונין בו".

וכל העניין האחרון מקורו מפירוש רמב"ן, בראשית ח ה: "אחרי שהסכימו שבתשרי נברא העולם, כאשר תקנו 'זה היום תחלת מעשיך זכרון ליום ראשון'... יהיה ראש השנים מתשרי, וכן החדשים ממנו הם נמנים, עד שהגענו ליציאת מצרים, ואז צוה הקב"ה למנות בחדשים מנין אחר, שנאמר: 'החודש הזה לכם ראש חדשים, ראשון הוא לכם לחודשי השנה'. ומשם ואילך, בכל הכתוב ימנה תשרי החודש השביעי... וכך תרגם יונתן בן עוזיאל 'בירח האיתנים בחג הוא החדש השביעי', אמר: בירחא דעתיקיא דקרן ליה ירחא קדמאה, וכען הוא ירחא שביעאה". וכעין זה בדרשת הרמב"ן לראש השנה, ראה: כתבי רבינו משה בן

וכך היה המנהג, בזמן שהיו מונים לשנות המלכים בשטרות: לישראל – היו מונין מניסין³³, ולאומות³⁴ – מתשרי, כמו שמבואר בפרק קמא דראש השנה (ב ע"א - ג ע"ב). ולפי שפרעה היה כופר על החדוש, כמו שאמר: "מי יי אשר אשמע בקולו" (שמות ה ב); ואמר: "לי יאורי ואני עשיתיני" (יחזקאל כט ג)³⁵, לכן הוציאנו בזמן שנברא העולם בו, להורות על כי הוא יתעלה המחדשו³⁶; וזהו שאמר (שמות ט כט): "למען תדע כי ליי' הארץ"³⁷. והודה פרעה, שנאמר (שם, פסוק כז): "יי הצדיק, ואני ועמי הרשעים".

ועוד טעם אחר³⁸, לפי שהם היו עובדים למזל טלה³⁹, ומזל טלה פועל בניסין⁴⁰. ומהפני זה קראוהו 'שבת הגדול', לפי שדורשים בו רוב היום, ונראה להם שהיום גדול, דומיא דיום הכיפורים, שקורין אותו 'צומא רבא'⁴¹, מפני שיושבים ומתפללים בכנסת כל היום, ולא מפני שהוא צום

נחמן (לעיל, הערה 14), א, עמ' רטז. ודברי רמב"ן הובאו בסתם בפירוש רד"ק, בראשית ז יא, ועי' גם פירושו למל"א ח ב.

בקשר לכך אביא מקדושתא לשבת החודש לר' יוסף בר' חיים אלברדאני (בן זמנו וידידו של רב האי גאון): "אַלְפִים וְאַרְבַּע מֵאוֹת וְאַרְבַּעֵים וְשִׁמּוֹנָה שָׁנָה / לְחֶשְׁבוֹן, הִיָּה יָרַח בּוֹל רֵאשִׁית הַשָּׁנָה / בְּנִיֶּסֶן – כְּנֶאֱלָמִי מְגוֹשְׁנָה לַע [...] [...] שָׁנָה / רֵאשׁוֹן הוּא לְכֶם לְחֻדְשֵׁי הַשָּׁנָה" (ט' בארי [מהדירה], החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי ר' יוסף בן חיים אלברדאני, סי' קיח, ירושלים תשסג, עמ' 321, שו' 3-6; המוסגר מציין קיטוע קטן בכתיב). כלומר: עד 2448 שנה לבריאת העולם מנו את חודש מרחשוון כתחילת השנה, אך כאשר נגאלו ישראל ממצרים ('מגושנה'), בשנת ב'תמח לבריאת העולם, נקבע חודש ניסן להיות ראשון לחודשי השנה. גישת הפייטן היא כזו שעתיד לכתוב הרמב"ן (בעקבות תרגום יב"ע), אלא שהוא נקט כדעת ר' יהודה (בר"ר, לד יא) המונה את מרחשוון כתחילת השנה.

33 וראה, לדוגמא, שמו"ר, ה יד: "אמר להם [פרעה למשה ואהרן]: ...אני הוא אדון העולם, ואני בראתי עצמי ואת נילוס, שנאמר: 'לי יאורי ואני עשיתיני'".

34 לא מצאתי מקור או מקבילה להסבר זה.

35 כיוצא בכך בפירוש רמב"ן, שמות יג טז: "לכן יאמר הכתוב במופתים 'למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ', להורות על ההשגחה, כי לא עזב אותה למקרים כדעתם. ואמר: 'למען תדע כי לה' הארץ', להורות על החידוש, כי הם שלו, שבראם מאין. ואמר: 'בעבור תדע כי אין כמוני בכל הארץ', להורות על היכולת, שהוא שליט בכל, אין מעכב בידו. כי בכל זה היו המצריים מכחישים או מסתפקים, אם כן, האותות והמופתים הגדולים עדים נאמנים באמונת הבורא ובתורה כולה".

36 להוצאת ישראל ממצרים בחודש ניסן דווקא.

37 עי' אבן עזרא, שמות ח כב.

38 כך ברמב"ן, שמות יב ג. ומשם לפירוש רבינו בחיי, שמות יב ז.

39 חוזר לדבריו דלעיל (ליד הערה 25), שיש לעסוק בדיני הפסח עוד קודם הפסח.

40 המנהג לשאת דרשה בשבת הגדול נזכר לראשונה במפורש ב'ספר הפרדס' המיוחס לרש"י, והוא נידון שם כמנהג נפוץ ומפורסם; ראה במצוטט להלן, הערה 46. לעדות קדומה יותר אך פחות מפורשת, ראה: א' פרנקל, 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון', קבץ על יד, סדרה חדשה, טז (כו), ירושלים תשסב, עמ' 21-22. ועל עדויות לקיום המנהג בזמן הראשונים באשכנז ואגפיה, בפירוש ובספרד, ראה: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשסו, מבוא, עמ' 42-43 והערה 163.

41 הכינוי 'צומא רבא' ליום הכיפורים מצוי כבר בתלמוד ובמדרש. ראה, לדוגמא: ירושלמי, ברכות ד א, פאה ח; בר"ר, יא ד.

גדול משאר הצומות. ועוד, מפני הנס הגדול שנעשה בו בלקיחת הקרבן. כמו שאמרו זכרונם לברכה, כי פסח מצרים מקחו מ"בעשור לחדש" היה⁴², ויום שבת היה⁴³, והיו קושרין אותו בכרעי מטתן עד יום י"ד⁴⁴, והיו מצריים שואלים אותם: מה אלה לכם? והם משיבים להם: לזבוח ליי אלהינו. והיו שיניהם⁴⁵ קהות⁴⁶, ולא היו רשאים לאמר להם דבר⁴⁷. או בשביל נס היציאה עצמה, שהיה דבר גדול לצאת משם⁴⁷, כמו שנאמר (שמות יח א): "וישמע יתרו, כהן מדין חותן משה, את כל אשר עשה אלהים למשה ולישראל עמו, כי הוציא יי את ישראל ממצרים". ואמרו רז"ל: שקול זה כנגד כולם, שהיה פלא⁴⁸ גדול מן הכל⁴⁸, לפי שהיה להם פסל עשוי בכשפים בבעל צפון, שכל עבד שהיה בורח – היה צופן עבד בורח [א160]⁴⁹,

42 שמות יב ג: "בְּעֶשֶׂר לַחֹדֶשׁ הַזֶּה, וַיִּקְחוּ לָהֶם אִישׁ שֵׁה לְבַיִת אָבֹתָ, שֵׁה לְבַיִת". האמרו זכרונם לברכה אינו מתייחס ל'מקחו מבעשור לחודש', המפורש במקרא, אלא שבאותה שנה חל היום העשירי בניסן בשבת. ראה להלן בסמוך.

43 כי בשנה שיצאו ישראל ממצרים היה הפסח ביום חמישי בשבוע (ראה: סדר עולם, פרק ה [לפי גירסת הראשונים הנסמנים להלן, הערה 46]; שבת פז ע"ב), ונמצא שהעשירי לחודש היה בשבת. וכך מפורש במקורות העניין, עי' להלן, הערה 46.

44 עי' שמות יב ו.

45 כי השה היה אלהי מצרים; ועי' שמות ח כב ועוד.

46 נס הלקיחה מבעשור נזכר כבר במכילתא, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה ה, עמ' 16: "והיה לכם למשמרת" (שמות יב ו) למה נאמר? לפי שנאמר 'משכו וקחו לכם צאן וגו', אמרו לו ישראל למשה רבינו: הן נזבח את תועבת מצרים?! אמר להם: מן הנס שהוא עושה לכם במשיכתו אתם יודעים מה בשחיתותו. וראה גם פסיקתא דר"כ, ה יז, מהדורת ד' מנדלבוים, עמ' 106: "מלמד שהיו קשורים לכרעי מטותיהם של ישראל מבעשור, והיו המצריים נכנסין ורואין אותן ונפשן פורחת מעליהם". אך, כמובן, ששם לא הוטעם הכינוי 'שבת הגדול' (שכלל לא היה מוכר לחז"ל). ושני הטעמים לכינוי 'שבת הגדול' מקורם בספר הפרדס, המיוחס לרש"י, עניין סדר פרשיות, קושטא תקסב, דף ס ע"ג-ע"ד, ומשם בשבלי הלקט, סי' רה, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 160. ושם סדר הטעמים הפוך מזה שלפנינו, והטעם השני שכאן הובא בעוד ספרי דבי רש"י, ראה: מחזור ויטרי, ב, הלכות פסח, סי' ב, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' שעח-שעט והערה 1, ובכל הנסמן שם.

47 לא מצאתי מקבילה לטעם זה וגם לא הבנתיו לאשורו. הרי ישראל לא יצאו ממצרים באותה שבת אלא כמה ימים לאחר מכן, ומדוע אפוא יתכנה השבת שלפני יציאתם בתואר 'הגדול' מחמת הנסים הגדולים שארעו ימים מספר לאחריו?! גם לא ניתן להסביר שכוונת דרשננו לנס היציאה מ'בעל צפון' – שחסם בכישופיו את היציאה ממצרים, ככהמשך העניין – שגם כן היה בשבת (עי' רש"י, שמות יד ב), כי נס זה היה בשבת של פסח ולא בשבת שלפני הפסח, זו שנתכנתה 'שבת הגדול'.

ושמא לא נתכוון דרשננו לתת טעם חדש לכינוי 'שבת הגדול' אלא רק השלמה לטעם הקודם (וזו הסיבה שליתא כאן 'ועוד', בשונה מפתחת הטעם השני). לטעם השני עדיין לא מובן מדוע ניתן לשבת זו התואר 'הגדול' בדווקא ולא תואר אחר, ולכך הוסיף דרשננו, שהבחירה בתואר 'הגדול' הוא 'בשביל נס היציאה עצמה', שבהקשר לכך נזכר במדרש לשון 'גדול', כדבריו להלן: 'ואמרו רז"ל: שקול זה כנגד כולם, שהיה פלא גדול מן הכל'. ועדיין צ"ע כוונת דרשננו. לטעמים נוספים לכינוי 'שבת הגדול', ראה: תורה שלמה, י-יא, פרשת בא, מילואים, מאמר ו, עמ' 181-183.

48 מכילתא, פרשת יתרו, מסכתא דעמלק, פרשה א, עמ' 190: "'כי הוציא ה' את ישראל ממצרים', מגיד ששקולה יציאת מצרים כנגד כל הנסים וגבורות שעשה הקב"ה לישראל". וכך במדרש לקח טוב, שמות יח א.

49 לכך ש'בעל צפון' היה בו כישוף המונע מעבד לברוח ממצרים, ראה אבן עזרא, שמות יד ב (הפירוש

ועכשו יצאו ת"ר אלף רגלי הגברים לבד מטף⁵⁰, ביד רמה⁵¹, בחצי היום, לעין כל⁵², שנאמר (שם יב יז): "כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים". ואמרו זכרונם לברכה (ספרי, האזינו, פסקא שלז): ג' דברים עשה הקב"ה בחצי היום, לעין כל: הכניס את נח בתיבה לעין כל, שנאמר (ע"פ בראשית ז יג): "בעצם היום הזה בא נח ובניו ואשתו אל התיבה"⁵³, שלא יאמרו הרשעים⁵⁴: אילו היינו רואים אותו נכנס היינו שוכרים התיבה ומוציאים אותו; קבר את משה בעצם היום הזה, לעין כל, שנאמר (דברים לד ו): "ויקבור אותו בגאי [וגו'] מול בית פעור, ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה", שלא יעשוהו הגויים עבודה זרה⁵⁴; הוציא את ישראל ממצרים לעין כל, שנאמר (שמות יב יז): "כי בעצם היום הזה הוציא את צבאותיכם מארץ מצרים"⁵⁵, וכתוב (שם יב נא): "ויהי בעצם⁵⁶ היום הזה הוציא יי את בני ישראל מארץ מצרים".

ולכן⁵⁶, ואע"פ שאמרו ז"ל, בקריאת שמע, סומכין גאולה לתפלה, בין ביום בין בלילה⁵⁷, זהו אחר שדרשה בן זומא, כמו שסדרו לנו בהגדה⁵⁸: א"ר אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא, שנאמר (דברים טז ג): "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך", "ימי חייך" – הימים, "כל" – לרבות

הארוך): "בעל צפון", אמרו: כי חרטומי מצרים עשו בדבר המזלות צורות נחושת, וזהו בעל צפון שלא יוכל עבד לברוח ממצרים לעבור הצורה, ובעבור זה כתוב 'כי ברח העם'. וכך בפירושו הקצר, שם: "יש אומרים כי בעל צפון – צורה היתה, עשויה בשעות, שלא יוכל עבד לברוח. על כן אמר 'סגר עליהם' (שמות יד ג), כי חשב פרעה שסגר עליהם". וכך (בשם רש"י) בדרשות ר' יהושע אבן שועיב, פרשת וארא, ירושלים תשנב, עמ' קיג; והשווה: רש"י, שמות יח ט. אמנם מדברי דרשנו נראה, שהוא דרש את 'בעל צפון' מלשון הצפנה והסתרה, ש'בעל צפון' היה בכשפיו 'צופן עבד בורח'. ולא ידעתי לכך מקור, ורק בנוגע לעניין אחר הוא נדרש כן. ראה לקח טוב, שמות יד ט: "לפני בעל צפון", צפן להם הקב"ה יום אידם, שנאמר (איוב כ כו): 'כל חשך טמון לצפוניו'".

50 ע"פ שמות יב לו: "וַיִּסְעוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מֵרַעְמֵסֶס סִפְתָּה, כְּשֶׁשׁ מֵאוֹת אֶלֶף רַגְלֵי הַגְּבָרִים, לְבַד מִטָּף". וראה מכילתא, פרשת יתרו, מסכתא דעמלק, פרשה א, עמ' 194: "אמר [יתרו]: מתחילה לא היה עבד יכול לברוח ממצרים, שהיתה סוגרת ומסוגרת, ועכשיו הוציא ששים ריבוא בני אדם ממצרים".

51 ע"פ שמות יד ח: "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל יֵצְאוּ בְיַד רְמָה".

52 את 'ובני ישראל יוצאים ביד רמה' תרגם אונקלוס: "ובני ישראל נפקו בריש גלי".

53 בפסוק: "בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה בָּא נַח וְנָשׁוֹ וְנָחָם וְנִינְתָּ בְנֵי נַח, וְאִשְׁתׁ נַח וְשְׁלֶשֶׁת נָשִׁי בְנֵי אֶתָּם, אֶל הַתִּיבָה".

54 בפסוק זה ליתא 'בעצם היום הזה', וגם 'שלא יעשוהו הגויים עבודה זרה' (שמקורו במדרש לקח טוב, דברים לד ו) אינו שייך לענייננו ואיני יודע כיצד נשתרבו לכאן. בספרי, שם, נאמר בענייניו של משה: "ומה ראה לומר כאן [=בפסוק משה] 'בעצם היום הזה' (דברים לב מח)? לפי שהיו ישראל אומרים כך: אם אנו מרגישים בו – אין אנו מניחים אותו. אדם שהוציאנו ממצרים, וקרע לנו את הים, והוריד לנו את המן, והגזי לנו את השליו, ועשה לנו נסים וגבורות – אין אנו מניחים אותו! אמר הקב"ה: הריני מכניסו למערה בחצי היום, וכל מי שיש בידו למחות יבוא וימחה".

55 בפסוק: 'הוצאתי את צבאותיכם'.

56 כאן ממשיך דרשנו בעניין שגאולת מצרים היתה ביום – 'בעצם היום הזה', ומסביר, שמחויב הסמכת גאולה לתפילה גם בתפילת ערבית אין להסיק שהגאולה היתה בלילה.

57 עי' ברכות ד ע"ב, ט ע"ב.

58 הגדה של פסח, פסקא 'עבדים היינו', עמ' 118, והוא ממשנה, ברכות, א ט.

הלילות⁵⁹. ולפי שהנס התחיל מהלילה, שנאמר (שמות יב כט): "ויהי בחצי הלילה, ויי הכה כל בכור", ואומר (שם, פסוקים ל-לא): "ויקם פרעה לילה, הוא ועבדיו [וגו']"⁶⁰, ויאמרו: קומו צאו מתוך עמי", אמרו כן⁶¹, אבל עקר הגאולה והנס לא היתה אלא ביום, כמו שאמרנו⁶². ואם תאמר⁶³: ואיך אמרו רז"ל שסומכין גאולה^כ לתפלה בלילה והלא מפסיק 'השכיבנו'? יש לומר, כיון שתקנו חכמים בגאולה, כגאולה אריכתא דמיא^{כט}, שאם לא תאמר כן, תקשה לך גם כן בפסוק "יי שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך" (תהלים נא יז), שאנו אומרים קודם תפלה לעולם, בין [160ב] ביום בין בלילה, והוא מצוה לאומרו, דא"ר יוחנן: מתחילה אומר "יי שפתי תפתח", ואחר כך אומר: "יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך, יי צוריל וגואלי" (שם יט טו), ולכולי עלמא אינו הפסק. אלא מה שיש לך לומר בזה, כיון שתקנו^{לא} אותו חכמים קודם תפילה – כגאולה אריכתא דמיא, כך ב'השכיבנו', כיון שנתקנו חכמים ברכה לפני תפלה – כגאולה אריכתא דמיא^{לב}, ואינו הפסקה. כך הקשו ותרצו בגמרא (ברכות ט ע"ב). ועוד הקשו שמה (ברכות שם): כיון שפסוק "יהיו לרצון" וכו' יפה בין בתחלה בין בסוף, למה תקנוהו בסוף ולא בראש? ותרצו: הואיל שאמר^{לג} דוד אחר י"ח מזמורים, תקנוהו גם כן חכמים אחר י"ח ברכות.

[ה] וחייבים אנחנו להודות לַשֵּׁם יתעלה על זו הטובה וכל שאר הטובות שעושה עמנו, כמו שתקנו לנו בסוף ההגדה (הגדה של פסח, פיסקא 'לפיכך', עמ' 126)⁶⁴: "לפיכך אנחנו חייבים להודות, להלל, לשבת, לפאר, לרומם, לגדל, לנצח וגו'⁶⁵, למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים, והוציאנו מפרך לנופש"⁶⁶. וכן אמר דוד: "טוב להודות ליי ולזמר לשמך עליון,

59 עד כאן דרשת בן זומא.

60 בפסוק: 'הוא וכל עבדיו'.

61 כלומר, משום שתחילת הגאולה היתה בלילה חייבו חכמים לסמוך גאולה לתפילה גם בלילה. וכל העניין בברכות ד ע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "אמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית [וכל שכן דשחרית, דעיקר גאולת מצרים בשחרית הוה]... דרבי יוחנן סבר: גאולה מאורתא נמי הוי, אלא גאולה מעלייתא לא היא אלא עד צפרא".

62 בפסיקה הקודמת.

63 כל העניין הבא מברכות ט ע"ב.

64 כוונתו לסוף החלק של סיפור יציאת מצרים, המסתיים ב'לפיכך'. שאין כוונתו לסוף סדר ההגדה ממש, כי אחרי 'לפיכך אנחנו אומרים את ההלל ואת ברכת הגאולה.

65 בנוסח רומניא שלפנינו, סדרן של חלק מלשונות הגאולה שונה מעט וגם נוסף 'להדר', כך: '...לרומם ולהדר, לנצח ולגדל'. ראה: סידור רומניא רע, עמ' 207; סידור רומניא רפג, דף קיד ע"א; סדר תפלות ותחנון, דף קעט ע"ב. אך בהגדה כת"י פריס, דף 16ב: '...לרומם, להדר, לברך, לעלה ולקלס, ולגדל, ולקדש ולנצח'. ושם אף לנוסח דרשנונו נוספו חלק או כל מילות קילוסין אלו, ובתיבת 'וגו' נתכוון להשמיטן, שכן שימושה – להשמיט מילים מספר מתוך מובאה. כי אם נוסח דרשנונו היה כמרבית עדי נוסח רומניא נמצא שלא קיצר במאומה את ציטוטו, ולא היה לו להזדקק לתיבת 'וגו'. ויתכן אף, שנוסח דרשנונו כלל את ההרחבה שבהגדה כת"י פריס, דף 16ב-17א: '...ולקדש ולנצח לחי העולמים, לנורא תהלות, לעושה נפלאות, למגדיל ישועות, למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלה...'.
66 נוסח 'והוציאנו מפרך לנופש' מקויים בכל עדי מנהג רומניא הנסמנים בהערה קודמת, פרט לסידור רומניא רע, שם, בו הנוסח: "והוציאנו מפרך לחופש".

להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות" (תהלים צב ב-ג), פירוש: שעל ידי ההגדה אדם זוכר ועושה⁶⁷, שנאמר (יהושע א ח): "לא ימוש ספר התורה^{לד} הזה מפך, והגית בו יומם ולילה, למען תשמור לעשות את כל הכתוב בו, כי אז תצליח את דרכך, ואז תשכיל", וכשתהגה בה, אז תשמור ותעשה.

[ו] ומצוות התורה הם על ד' פנים. יש מהם מצוות שכליות, רצוני לומר, שלא יבינום רק בעלי השכל, כגון^{לה} סודות התורה^{לו} ורמיזותיה, אשר לא ישתעשעו בהם רק בעלי השכל, ועליהם אמר דוד ע"ה (תהלים יט ח): "תורת ה' תמימה משיבת נפש". ויש מהם מצוות מדיניות, רצוני לומר, שבאו להעיר [161א] לאדם היאך יתנהג עם אנשי דורו ומדינתו, לבל יכשל בדבור ובמעשה, וכגון התרחק המאכלים האסורים והבעילות האסורות; ועליהם אמר דוד (שם, פסוק ט): "מצות יי ברה^{לז} מאירת עינים". ויש מהם מצוות למודיות, רצוני לומר, שבאו ללמד לאדם שאינו יודע [את] הדרך הישרה אשר ידרוך בה כל ימי חייו, כגון הרחקת הקנאה והכעס והנקמה; ועליהם אמר דוד (שם, פסוק ח): "עדות יי נאמנה מחכימת פתי". ויש מהם מצוות תוריות, רצוני לומר, המורות לאדם לטהר עצמו מכל רע, אשר בהן^{לח} יזכה לחיי עד, כגון הרחקת המחשבות הרעות והדעות הכוזבות שמטנפות הנפש, ועליהם אמר דוד (שם, פסוק י): "יראת יי טהורה עומדת לעד"⁶⁸.

ועל ד' המינים הללו, בכלל, אמר דוד אחר כך (שם, פסוקים ט-י): "פקודי יי ישרים משמחי לב, משפטי יי אמת צדקו יחדיו"⁶⁹. הלא תראה הדרך אשר דרך בה נעים זמירות, שאמר הד' פסוקים⁷⁰

67 איני יודע כיצד הגיע לידי פרשנות כזו.

68 איני יודע מקור חלוקה מרובעת זו וקישורה לארבע צלעיות הפסוקים. כנראה היא מבוססת על דעת הרמב"ם המחלק את המצוות למפורסמות ומושכלות (עי' מורה הנבוכים, ח"א, פרק ב; מילות ההגיון, פרק ח), שהשכליות אצל דרשנו הן ה'מושכלות' אצל הרמב"ם, וה'מדיניות' הן ה'מפורסמות'; ושתי הקטגוריות הבאות – 'למודיות' ו'תוריות', מופיעות אצל הרמב"ם כטעמי המצוות (מורה נבוכים, ח"ג פרק לא [על הלמודיות] ופרק מח [על התוריות]), אך לא כחלוקה קטגוריאליה להן. חלוקה מרובעת הקרובה לדברי דרשנו מצויה אצל ר' אברהם פריצול (פעל באיטליה כשני דורות לאחר דרשנו) בנוגע לחכמות, והיא שונה מהחלוקה המשולשת המקובלת והנפוצה: אלוקיות, טבעיות ולימודיות. וזו לשונו: "...וגם ביום המעמד הנורא מהר סיני עטרנו בתורה השלמה והכוללת כל החכמות, טבעיות, למודיות, אלקיות, דיניות ומדיניות, אשר ממנו שנו כל העולם..." ('מגן אברהם' לר' אברהם פריצול, כת"י; הובא אצל: ד' רודרמן, אברהם פריצול: חייו והגותו במסגרת היהודית באיטליה בתקופת הרנסאנס, ע"ד, ירושלים תשלד, עמ' 113). 'דיניות' היינו 'תוריות', ואת 'אלוקיות' יש להשמיט בהקשרנו, כיון שאינו שייך למצוות. המדעים שציין ר"א פריצול בתרגום לשמות המקובלים בזמננו הם: מדעי הטבע, אתיקה, תיאולוגיה, משפטים ופוליטיקה, ואת התיאולוגיה אין למנות בהקשר למצוות (כדברי הרמב"ם במורה הנבוכים, ח"ג, סו"פ לא). נמצא שגם כאן מדובר על ארבעה ענפי מדעים הכלולים בתורה, ושמה אפוא, היה קישור דרשני בין ארבעת ענפי המדעים לארבעת מיני המצוות. תודתי לידידי הרב יהודה זייבלד על עזרתו המרובה בבירור העניין.

69 דבריו תמוהים, כי 'פקודי יי ישרים משמחי לב' אינו כתוב אחרי ארבעת הפסוקים דלעיל, אלא לפני 'מצות יי ברה מאירת עינים'. וצ"ע.

70 אין כאן ארבעה פסוקים ממש אלא רק ארבע צלעיות, וכנראה זו כוונתו.

בלשון יחיד והב' בלשון רבים⁷¹, לרמוז על ד' דרכים אשר אמרנו⁷². ועליהם אמרו מסדרי ההגדה (הגדה של פסח, פסקא 'ברוך המקום', עמ' 118): כנגד ד' בנים דברה תורה, אחד חכם, ואחד רשע, ואחד תם, ואחד שאינו⁷³ יודע לשאול. כלומר, כנגד ד' מינים הנמצאים במין האנושי באה התורה במצוותיה: הא', והוא החכם, הוא המתעסק בשכליות, שנאמר (משלי טז כג): "לב חכם ישכיל פיהו"; והב', והוא הרשע, הוא המתעסק במדיניות⁷⁴, רצוני לומר, למלאת נפשו כי ירעב⁷⁵ ולרדוף אחר העולם הזה ותאוותיו בכל מועדות, שנאמר (שם יג כה): "ובטן רשעים תחסר"⁷⁶; והג', והוא התם, הוא המתעסק בלימודיות, על דרך "יעקב איש תם יושב אהלים" (בראשית כה כז)⁷⁷; והד', והוא מי שאינו יודע לשאול, הוא המתעסק בתוריות, רצוני לומר, על ידי למוד מאחרים⁷⁸, כי הוא [ב161] מעותד לקבל ולהכיר האמת אם יש מי שילמדהו⁷⁹, ועליו מצוה לחמול, כמו שחתמו דבריהם כאן באגדה (הגדה של פסח, שם, עמ' 118) ואמרו: ושאינו יודע לשאול – את פתח ליה⁸⁰, שנאמר (שמות יג ח): "והגדת לבנך ביום ההוא".

- 71 'תורת', 'עדות', 'מִצְוֹת' ו'יראת' כולם בלשון יחיד, ואילו 'פקודי יי' ו'משפטי יי' – בלשון רבים.
- 72 אבל 'פקודי' ו'משפטי' כוללים את כל ארבעת המינים הנזכרים, ומשום כך נאמרו בלשון רבים.
- 73 ע"פ משלי ו ל.
- 74 כנראה דרשנו ביאר את המקרא כדרך שעתיד לפרש הגר"א בפירושו על אתר: "ובטן רשעים תחסר", כלומר, שלהרשעים חסר להם בטן, שקטן בטנם מהכיל אכילתם". ופירוש זה כבר נקטו הרד"ק, ראה פירושו לתהלים לו טז: "הרשעים ברבות ממונם לא ישמחו בו, אבל ישאלו יותר ואינם שִׁבְעִים לעולם, כמו שאמר: 'צדיק אֶכֶל לְשִׁבְעַ נפשו, ובטן רשעים תחסר'".
- 75 שהיה יושב באהלי תורה. ראה בר"ר, סג י: "ויעקב איש תם יושב אהלים" – שני אהלים, בית מדרשו של שם ובית מדרשו של עבר".
- 76 בכתה": 'אחרים', ותקנתי ל'מאחרים', כמסתבר.
- 77 גם ר' אליעזר אשכנזי מחלק את המין האנושי לארבעה סוגים ודבריו, ברובם, קרובים לדברי דרשנו: "שחכמי המחקר חילקו המין האנושי לארבעה מינים: ... [הראשון], הפחותים מכולם והרבים מכולם, [הם] בעלי מלאכות ועובדי אדמה, והם צריכים הרבה לקיום העולם...; והמין השני, הם המלכים ושרים העוסקים במלחמות וגבורות, ולעשות כלי זיין, ולהציל עשוק ולסדר קיבוץ המדיניות...; והמין השלישי, הם העוסקים בטבעיות וחכמות למודיות... אבל אין כל שלושה מינים הללו עניינים מועיל רק עד יום המוות. אבל עוד יש מין רביעי, והוא המין המשובח מכולם, והם אותם הרודפים לדעת התכלית אשר אחר המוות, והם עוסקים באלהיות" (מעשי ה', חלק 'מעשה בראשית', פרק י, ויניציאה שמג, דף כו סע"ב-ע"ג). וראה שם בהמשך דבריו; ולניתוח תפיסתו, ראה: נ' אקר-רוזינגר, קווים אוניברסליסטיים במשנתו ההגותית של ר' אליעזר אשכנזי, ע"ד, חיפה 2010, עמ' 72-86. אמנם אין כאן הקבלה מלאה, שאצל ר"א אשכנזי אין את ה'תוריות' ובמקומן הוא נותן את 'בעלי מלאכות ועובדי אדמה'. ובהקשר לכך יש להזכיר, כי ר' אליעזר אשכנזי פעל כשלושה דורות לאחר דרשנו (בשנים רעג-שמו; 1513-1586) וחלק נכבד מחייו עשה באיטליה, בקפריסין ובאזורים אחרים שלחוף ים התיכון, היינו בסביבות מקומו של דרשנו. אפוא, אפוא, כי ר"א אשכנזי הושפע – בעקיפין, ככל הנראה – מהגותו של דרשנו.
- 78 הנוסח 'את פתח ליה' מתועד באחד מסדרי ההגדה כמנהג רומניא, ראה: הגדה כת"י פריס, דף כב. אך בסדרי הגדה אחרים הנוסח כמקובל: 'את פתח לו'. ראה: סידור רומניא רע, עמ' 203; סדר תפלות ותחנון, דף קעא ע"א (ולא יכולתי לבדוק בסידור רומניא רפג, שבעותק שלפני נחסרו ממנו דפים). וראה גם: הגדה שלמה, עמ' כה, חילופי נוסחאות לשו' 94.

כי לפי האמת, הפסוק הזה⁷⁹ הוא תשובה על שאלת בן הרשע, כמו שבא הספור בפרשת היום⁸⁰, שנאמר (שמות יב כו): "והיה כי יאמרו אליכם^{מא} בניכם, מה העבודה הזאת לכם", ואמרו בהגדה (הגדה של פסח, פיסקא 'ברוך המקום', עמ' 118), שזו שאלת הרשע, שאומר 'לכם' – לכם ולא לו, ואמרו (שם): אף אתה הקהה את שיניו^{מב} ואמור לו: "בעבור זה עשה יי לי בצאתי ממצרים" (שמות יג ח)⁸¹, 'לי' ולא לו, ואילו היה שם לא היה נגאל⁸², כי היה מת כמו שאר רשעים שמתו בג' ימי אפלה⁸³. ויחסו אותו תשובה גם כן על מי שאינו יודע לשאול, ואמרו (הגדה של פסח, שם): ושאינו יודע לשאול – את פתח ליה, שנאמר (שמות שם): "והגדת לבנך" וגו', מפני שהוא צריך הגדה ולימוד, כדי^{מג} לידעו איך עשה לנו השם יתעלה כל אלו הניסים והנפלאות וכלמ^ד הטובה שעשה לנו, שהוציאנו משם, והכס בי' מכות על הסדר שהביאם עליהם, הכל בכונת המכוין^{מה} ⁸⁴. ולא די לנו זו הטובה אלא ששפט אותם ואת אלהיהם בשפטים גדולים⁸⁵, לשלם להם מדה כנגד מדה⁸⁶, כדי שינקום נקמתנו, כמו שאמר מתחלה⁸⁷: "כי בדבר אשר זדו – עליהם" (שמות יח יא), בקדירה שבשלו – בה נתבשלו⁸⁸. ואמר גם כן, בתחלת הגזרה⁸⁹: "וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנוכי, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" (בראשית טו יד), וכן עשה, כמו שנאמר (שיה"ש א יא): "תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף"; 'תורי זהב נעשה לך' – בביזת^{מו} הים, 'עם נקודות הכסף' שהיה לך בבזת מצרים; שגדולה היתה ביזת הים [א162] 'עם נקודות הכסף' שהיה לך בבזת מצרים⁹⁰. כי רצה יתעלה, שכל הימים שהיו עובדים שם, שיהיו כשכירי יום ויום⁹¹. ואע"פ שהגזרה

79 = 'והגדת לבנך ביום ההוא לאמר' (שמות יג ח).

80 = פרשת בא, בה נישאה הדרשה שלפנינו.

81 פסוק זה פותח: 'והגדת לבנך ביום ההוא לאמור'. היינו, הפסוק שמשמש תשובה לשאלת הבן הרשע משמש גם כהוראה ל'את פתח ליה' לזה שאינו יודע לשאול.

82 עד כאן לשון ההגדה.

83 כן פירש רי"ד. עי' הגדה שלמה, עמ' כד, סי' קכו. ועל רשעי ישראל שלא רצו להגאל ומתו בשלושת ימי האפלה, ראה: פסיקתא דר"כ, ה ט, מהדורת ד' מנדלבוים, עמ' 94, ועוד.

84 כפי שיתבאר באריכות, להלן אותיות ז-ח.

85 ע"פ שמות יב יב: "וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים".

86 וגם עשרת המכות באו מדה כנגד מדה. עי' להלן, אות ז.

87 נראה שצ"ל: 'כמו שאמר יתרו'.

88 סוטה יא ע"א.

89 בברית בין הבתרים, אז נגזר 'פי גר יתיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה' (בראשית טו יג).

90 מכילתא, פרשת בא, מסכתא דפסחא, סו"פ יג, עמ' 47 (בדילוג): "מנין שביזת הים גדולה מביזת מצרים? שנאמר: 'תורי זהב נעשה לך' – זו ביזת הים, 'עם נקודות הכסף' – זו ביזת מצרים". אך לא הבנתי מדוע נסתמך דרשננו על דרשת פסוק מן הכתובים ולא הביא (גם) את המפורש בתורה: "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל עָשׂוּ פְּכֻבָּר מִשָּׂה, וַיִּשְׁאָלוּ מִמִּצְרַיִם כָּלֵי כֶסֶף וְכָלֵי זָהָב וּשְׂמָלֹת... וַיִּנְצְלוּ אֶת מִצְרַיִם" (שמות יב לה-לו).

91 כלומר, שינתן להם שכרם כשכירי יום. וכך בפירושו רד"ק, בראשית טו יד: "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול", אחרי תשלום ארבע מאות שנה יצאו מן העבודה בממון רב, חלף עבודתם אשר עבדום. ובשבלי הלקט, סי' ריח, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 195: "ונתן לנו שכר עבודה שנשתעבדו בנו, כמה

היתה מאתו יתעלה, שנאמר (בראשית טו יג): "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם"⁹², לא היתה הגזרה שישתעבדו לזו האומה דווקא, שכן אמר: "כי גר יהיה זרעך" וגו'⁹³, וכל שכן שלא היתה הגזרה שישתעבדו בפרך⁹⁴, כמו ששעבדום, שנאמר (שמות א יג): "ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך", בעבודה שמפרכת את הגוף⁹⁵. ועשה להם זה⁹⁶ כדי להיטיב להם באחרונה, שמאהבתו אותם, רצה שיקבלו שכרם גם בעולם הזה, והיה להם בזה ג' טובות:

שהבטחתנו: 'ואחרי כן יצאו ברכוש גדול'. וכך בראשונים נוספים, ראה: מדרש שכל טוב, שמות ג טז; פירוש חזקוני, בראשית טו יד. וכן איתא במדרש, ראה שמו"ר, א ה: "שנתן להם הקב"ה שכר שעבדום בזה מצרים ובזה הים, לקיים מה שנאמר: 'ואחרי כן יצאו ברכוש גדול'. וכן משמע מסנהדרין צא ע"א: "פעם אחת באו בני מצרים לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון, אמרו לו: הרי הוא אומר: 'ויי נתן את חן העם בעיני מצרים וישאלום' (שמות יב לו), תנו לנו כסף וזהב שנטלתם ממנו! ... אמר להן [גביהא בן פסיסא]: אף אני לא אביא לכם ראייה אלא מן התורה, שנאמר (שם, פסוק מ): 'ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים, שלושים שנה וארבע מאות שנה', תנו לנו שכר עבודה של ששים ריבוא, ששיעבדתם במצרים שלושים שנה וארבע מאות שנה..."

92 ולכאורה אין להעניש את המצריים על ששעבדו את ישראל.

93 ובהמשך: 'בארץ לא להם'. היינו, "לא נאמר 'בארץ מצרים', אלא 'בארץ לא להם'..." (רש"י, בראשית טו יג), שלא היתה הגזירה להשתעבד במצרים דווקא. וכך במדרש ויושע (אוצר מדרשים, עמ' 148; יל"ש, בשלח, רמז רמא): "[אמר הקב"ה]: כלום אמרתי לו 'גרים יהיו בארץ מצרים'?! לא אמרתי אלא 'בארץ לא להם'; גלוי וידוע, שמיום שנולד יצחק היו גרים, וכבר עברו אותן ארבע מאות שנה..."; זוהר, ח"ב, ג ע"א: "דהא לא אתגזר במצרים דווקא, דהא לא כתיב 'כי גר יהיה זרעך בארץ מצרים', אלא 'בארץ לא להם', ואפילו בארעא אחרא". וזהו לא כדעת הרמב"ם, שמלכתחילה נגזר שהמצריים ישעבדו את ישראל: "והלא כתוב בתורה: 'ועבדום וענו אותם', הרי גזר על המצריים לעשות רע..." (הלכות תשובה, ו ה). אמנם איני יודע מקור או מקבילה להסבר דרשננו, שלפי ש'לא היתה הגזירה שישתעבדו לזו האומה דווקא', נענשו המצריים על ש'התנדבו' לקיימה. ושם דרשננו פיתח את הסברו של הרמב"ם (שם) השואל: "והלא כתוב בתורה: 'ועבדום וענו אותם', הרי גזר על המצריים לעשות רע... ולמה נפרע מהן?"; ומתוך: "וכן המצריים, כל אחד ואחד מאותן המצריים והמריעים לישראל, אילו לא רצה להרע להם הרשות בידו. שלא גזר על איש ידוע, אלא הודיעו, שסוף זרעו עתיד להשתעבד בארץ לא להם". ודרשננו הסב את 'שלא גזר על איש ידוע' ל'שלא גזר על אומה ידועה'. ועדיין צ"ע.

94 שבגזירה נאמר: 'גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם' (בראשית טו יג), ולא עבודת פרך.

95 פירוש רש"י, שמות שם. ולכך שהקב"ה נפרע מהמצריים מפני שהוסיפו על גזירתו את העבודה קשה בפרך, כן דעת הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם (הלכות תשובה, ו ה): "הבורא אמר 'וענו אותם', והם עבדו בהם בפרך והמיתו מהם וטבעו מהם, כענין שנאמר (זכריה א טו): 'אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה', לפיכך נתחייבו". וכמותו נקטו הרבה מהראשונים, ראה, לדוגמא: פירוש רמב"ן, רד"ק ורבינו בחיי לבראשית טו יד; פירוש רמב"ן, שמות יח יא; פירוש רד"ק, ישעיה נב ד; ר' יעקב סקילי, תורת המנחה, דרשה ע, צפת תשנא, עמ' 629. וכך בשמו"ר, ל טו: "משל למלך שאמר לבנו: יעשה עם פלוני ולא יצערנו. הלך ועשה. אע"פ שעשה עמו חנם, לא הניח שלא היה מצערנו. כשנתרצה לבנו – גזר על מצעריו להרגן. כך גזר הקב"ה שיהו ישראל משועבדים במצרים עד שירצה ויחזירם, עמדו עליהם ושעבדו אותם בחוזק, לא שמרדו בהן, אלא אמר להם האלהים: הנהג בהם כעבדים ויעשו צרכיהם עד שתשלם הגזירה, אלא 'אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה'".

96 את השיעבוד במצרים.

הא', שהכניעם ביד פרעה עד שקבלו עבודתו בשמחה, שנאמר (שם כד ז): "נעשה ונשמע"⁹⁷; והשני, שהראה להם נקמה בכל מה ששעבדום שלא כדין, מדה כנגד מדה; והג', שנתן להם שכרם משלם כשכירי יום, כמו שאמרנו⁹⁸.

[ז]⁹⁹ ובאגדתא נותן טעם בכל מכה ומכה, למה זו ולמה זו, ולמה זו אחר זו על הסדר שהביאם, כמו שהביא בהם ר' יהודה¹⁰⁰ הסימן דצ"ך עד"ש באח"ב¹⁰⁰. ואמרו¹⁰¹: בטקסיס מלחמות מלכים בא עליהם. מנהג מלכים, כשצרים על העיר, תחלה מקלקל המעיינות, וכן עשה, שנאמר (תהלים עח מד): "ויהפוך לדם את יאוריהם"¹⁰². לא חזרו, מביא עליהם¹⁰³ קולנים, וכן עשה, אלו הצפרדעים. לא חזרו, מביא עליהם¹⁰⁴ חצים, וכן עשה, אלו הכנים, שנאמר (שמות ח יג): "ותהי הפגם באדם ובבהמה", שהיתה נכנסת בגוף של מצרי כחץ. לא חזרו, מביא עליהם חברבריים, וכן עשה, אלו הערוב, שנאמר (תהלים עח מה): "ישלח במ ערוב ויאכלם". לא חזרו, מביא עליהם דורמוסיות, וכן עשה, זה הדבר, שהרג את מקניהם. לא חזרו, ירה בהם נפט, וכן עשה, זה השחין. לא חזרו, משליך [ב162] עליהם אבני בלסטראות, וכן עשה, זה הוא שהיה הברד. לא חזרו, גירה בהם אוכלוסים הרבה, וכן עשה, זה הארבה. לא חזרו, נותן אותם בתוך כלא ובתי האסורים, זה החושך, שנאמר (שמות י כב): "ויהי חושך אפלה". לא חזרו, הרג הגדולים שבה, זה מכת בכורות, שנאמר (שמות יב כט): "ויי הכה כל בכור בארץ מצרים". עד כאן לשון המדרש.

97 לכך שישראל נשתעבדו במצרים כדי שיקבלו את התורה בשמחה וברצון, כן כותב ר' חסדאי קרשקש, אור השם, מאמר ג, חלק א (כלל ח, סו"פ ב), מהדורת הרב ש' פישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' שע: "... שאין מקום לתפוש עלינו מאריכות גלותינו זה. וכל שכן, שכבר ייראה, שפרי הגלות הזה מופלג מאוד, אם לכלל אומתינו, למה שהיסורים בעולם הזה – אוצר גדול ופרקליט לעולם הבא. וייתכן לומר, שכמו שהיה בגלות מצרים, שלא נדע בו עונש קודם מבואר, אלא שהיה הצעה לשומיניו משעובדים לעבודת השי"ת, כמו שרמזו באמרו (שמות כ ב): 'אנכי יי אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, לא יהיה לך אלהים אחרים' וגו'...". ובדומה לכך כותב ר' נסים בר' ראובן גירונדי (הר"ן), רבו של בעל 'אור השם'. ראה דרשות הר"ן, הדרוש השלישי, מהדורת הרב מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשס"ט, עמ' קד-קה: "כי מהיות התורה וקיבולה דבר היותר גדול שאפשר שיהיה במין האנושי, ראוי לעם שיקבלנה – שיינתנו הוראות [=ראיות] חזקות שהתורה היא אמיתית... ועל זה נמשך עניין יציאת מצרים כולו, שרצה ה' יתברך שיתחדשו האותות בגאולה ההיא... למען יידעו כלל ישראל, כי הנמנעות בחוק הטבע אינן נמנעות בחוק ה' יתברך, כי זאת הפינה [=היסוד] – היותר גדולה בדת, ומי שיכפור אותה, יכפור הדת בכללה, ויבטל גמול ועונש לגמרי...". בטעם זה האריך ר' יצחק אברבנאל בפירושו לבראשית טו יב, ירושלים תשל"ט, עמ' ריד. ראה שם. ולטעמים אחרים בסיבת שיעבוד ישראל במצרים, ראה: נדרים לב ע"א.

98 לעיל, ליד הערה 91.

99 מכאן הוא מסביר את דבריו דלעיל (ליד הערות 84-86), שעשרת המכות 'על הסדר שהביאם עליהם, הכל בכונת המכוין... לשלם להם מדה כנגד מדה'.

100 ספרי, דברים, פיסקא שא; הגדה של פסח, סוף פיסקא 'ארמי אוכד אבי', עמ' 123.

101 כך, בשינויים קלים, בתנ"ב, בא, ד. למדרש זה קיימות כמה מקבילות אך לשונן פחות קרוב למובא כאן, ראה: פסיקתא דר"כ, ז יא, מהדורת ד' מנדלבוים, עמ' 132; פסיקתא רבתי, פיסקא יז, מהדורת מ' איש-שלום, דף פט ע"ב; שם, הוספה א, פיסקא ב, דף קצז ע"א-ע"ב; מדרש ויושע (אוצר מדרשים, עמ' 150).

102 בפסוק ליתא 'את'.

וה"ר טוביה ז"ל כתב טעם המכות, וזה לשונו¹⁰³:

דם – לפי ששפכו דם של ישראל כמים, לפיכך נהפכו לדם יאוריהם¹⁰⁴.

צפרדעים – לפי שהיו מעירים אותם משנתם בלילה, לומר להם³: קומו ועשו עבודת פרך. לכן הביא עליהם צפרדעים, צועקים באזניהם ואינם מניחים אותם לישן, שנאמר (שמות ז כח): "ועלו ובאו בביתך ובחדר משכבך ועל מטתך".

כנים – לפי שמנעו את ישראל ממרחצאות, והיו הכנים מצערים אותם, לכך לקו בכנים. **ערוב** – לפי שהיו אומרים לישראל: לכו צודו לנו אריות ודובים ונמרים. לכן הביא עליהם הערוב, והוא ערוב חיות¹⁰⁵, עד שמאסו נפשם.

דבר – לפי שהיו משימין לישראל רועים את מקניהם, לפיכך שלח בהם דבר והמית כל מקניהם.

שחין – לפי שהיו משעבדין את ישראל להביא להם חמים וצונן במרחצאות, לכן הביא עליהם שחין, שלא היו יכולים לרחוץ, לא בחמין ולא בצונן.

103 כוונתו לר' טוביה בר' אליעזר בעל 'מדרש לקח טוב'. אמנם לפנינו, רק טעמי המכות שעל-פי תנ"ב ומקבילותיו (עי' לעיל, ליד הערה 101 ובה) הובאו שם בחטיבה אחת (עי' מדרש לקח טוב, שמות יא ט), ואילו הטעמים שהביא כאן דרשנו מופיעים שם במפוזר, כל מכה וסיבתה נרשמה בפסוקה: שמות ד ט, ז יז (דם); ז כח (צפרדע); ח טו (כנים); ח יז (ערוב); ט ג (דבר); ט יא (שחין); ט כג (ברד); י כא (חושך). ולמכות ארבה ובכורות אין במדרש לקח טוב כל טעם (פרט לרמיזה קלה ביותר בנוגע למכת ארבה; עי' להלן, הערה 107), וכנראה שלפני דרשנו היה העניין שם יותר בשלימות. אך עם כל זאת, אין להכריח ש'מדרש לקח טוב' שעמד לפני דרשנו החזיק את טעמי המכות הנוכחיים בחטיבה אחת, כי ייתכן שדרשנו ליקט וקיבץ את המפוזר למקום אחד. על השינויים הקיימים בין כתבי היד של 'מדרש לקח טוב', ראה: י"מ תא-שמע, 'מדרש לקח טוב': רקעו ואופיו, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג (איטליה וביזנטיון), ירושלים תשסו, עמ' 264-265.

בהקשר לכך חשוב לציין, כי ב'מדרש שכל טוב' ו'מדרש אגדה', שני חיבורים הרגילים להמשך אחרי 'מדרש לקח טוב' (ראה: תא-שמע, שם, עמ' 264), קיימים שינויים רבים בטעמי המכות, באחד ('שכל טוב') פחות ובשני ('מדרש אגדה') – יותר. מדרש שכל טוב נותן לשש מכות את אותם הטעמים שב'לקח טוב' (צפרדע [שמות ז כה], כנים [ח יא], ערוב [ח טו], שחין [ט ז], ברד [ט יב] וחושך [י כ]); אמנם בטעם השחין קיימים שינויים, אך לארבע המכות היתירות (דם, דבר, ארבה ובכורות) לא כתב כל טעם, בשונה מ'לקח טוב' (לעדו של דרשנו); ומדרש אגדה נטה יותר מטעמי 'לקח טוב': לארבע מכות (דם [שמות ז טו], צפרדע [ח יב], ארבה [י יב] וחושך [י כא]) הוא העדיף טעמים מדרשיים אחרים, לארבע מכות אחרות (צפרדע, דבר, ברד ובכורות) הוא לא כתב כל טעם, ורק בשתי מכות (ערוב [ח כ] ושחין [ט י]) הוא הביא את טעמו של 'לקח טוב'!

104 במדרש לקח טוב, שמות ד ט, אין את ההדגשה 'ששפכו דם של ישראל כמים', אלא רק: "תחת שהיו שופכים דם בני ישראל נהפכו מימי היאור לדם". וכלשון דרשנו בלקח טוב, שם ז יז: "לפי ששפכו דם של ישראל כמים, נהפכו לדם יאוריהם".

105 במדרש לקח טוב ליתא 'והוא ערוב חיות', אך ייתכן שלפני דרשנו הוא היה, כי כן איתא במדרש שכל טוב (שמות ח יז), שהשתמש רבות ב'לקח טוב'. אמנם, מאידך גיסא, יתכן, ששניהם – בעל 'שכל טוב' ודרשנו, נטלו את הביאור מפירוש רש"י, שמות ח יז.

ברד – לפי שהיו המצריים חושבין שיהו ישראל בוצרים כרמיהם, לפיכך הביא ברד וקלקל כרמיהם, שנאמר (תהלים עח מז): "ויהרג¹⁰⁶ בכרד גפנם ושקמותם בחנמל". [א163]

ארבה – לפי שאמרו על ישראל "הבה נתחכמה לו פן ירבה" (שמות א י), לפיכך הביא עליהם ארבה "וכסה את עין הארץ" (שם י ה)¹⁰⁷.

חשך – לפי שהיו מטריחין את ישראל לעמוד ולא יזוז והנר דולק על ראשו, ואם יזוז – יחתוך ראשו, והוא יושב ואוכל. לפיכך הביא עליהם חשך כבד, שלא יכלו לזוז, לא בכאן ולא בכאן, שלשה ימים, כשיעור שיוכל אדם לסבול עמידה וניעור¹⁰⁸; "ולכל בני ישראל היה אור במושבותם" (שם י כג).

מכת בכורות – לפי שהיו מכין גדולי ישראל, שנאמר (שם ה יד): "ויוכו שטרי בני ישראל", לכן הביא עליהם מכת בכורות¹⁰⁹, שנאמר (שם ד כג): "הנה אנכי הורג את בנך בכורך", והגדול שבבית נקרא 'בכור', שנאמר (תהלים פט כח): "גם אנוכי¹¹⁰ בכור אתנהו"¹¹¹.

עד כאן לשונו [של] רבינו מובה.

[ח] ובשם הר' ישועה הלוי ז"ל¹¹², שקבל מן החכם ר' שלמה בן גיבורל

106 בפסוק: 'יהרוג' ולא 'ויהרוג'.

107 שמא כוונתו, ש'וכסה את עין הארץ' הוא כנגד 'הבה נתחכמה לו, פן ירבה... ועלה מן הארץ'. ולפנינו במדרש לקח טוב ליתא טעם למכת ארבה, אלא רק: "ארבה שמו על שהוא הרבה, שנאמר (יואל ב כה): 'חילי הגדול'" (לקח טוב, שמות י ד). וכנראה שלפני דרשנו היה העניין יותר שלם.

108 ראה נדרים טו ע"א (המוסגר מפירוש הר"ן): "שבועה שלא אישן שלשה ימים – מלקין אותו [משום שבועת שוא] וישן לאלתר". ומכך גם ניתן להבין שלא ניתן לעמוד יותר משלושה ימים רצופים, שכן "מעומד אין אדם ישן" (רש"י, יבמות קכא ע"ב).

והפרט האחרון אינו לפנינו במדרש לקח טוב, שמות י כא: "ומכת החשך למה היא באה? על שהיה המצרי אוהז את העברי ואומר לו: עמוד עד שאני אוכל, והנר מונח דולק על ראשך, ולא תזוז לכאן ולכאן, ואם תזוז – הריני חותך ראשך בסייף. לפיכך 'ויהי חושך אפלה בכל ארץ מצרים שלשת ימים'...". וכך גם במדרש שכל טוב, שמות י כ.

109 בה מת גם הגדול שבבית, אע"פ שלא היה בכור. ראה פסיקתא רבתי, הוספה א פיסקא ב, מהדורת מ' איש-שלום, דף קצז ע"א: "בית שלא היה בו בכור, הקב"ה היה נוגף את גדול הבית". ועיי' להלן, הערה 111.

110 בפסוק: 'אף אני...'

111 ראה משנת רבי אליעזר, פרשה יט, עמ' 359: "בית שיש בו אנשים רבים, ולא היה לאחד מהן בנים, היה הגדול שבבית מת. ומניין לגדול שבבית שנקרא 'בכור'? שכן הוא אומר בדוד: 'אף אני בכור אתנהו'". ולפנינו במדרש לקח טוב אין כל טעם למכת בכורות, לא זה שהביא בשמו דרשנו ולא טעם אחר (פרט לזה שע"פ תנ"ב ומקבילותיו; עיי' לעיל, הערה 103), וכך גם במדרש שכל טוב ובמדרש אגדה, ואף במקור אחר לא מצאתי את הטעם שלפנינו.

112 איני יודע מיהו. מלשון דרשנו משמע, שאותו 'הר' ישועה הלוי ז"ל' היה תלמידו או מקורבו של ר' שלמה אבן-גבירול, בן המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה (ד'תשפא-תתיח; 1021-1058), ומעולם לא שמענו על תלמיד זה. ואף אם נסכים שר' ישועה הלוי זה לא היה תלמידו של אבן-גבירול אלא יסד את העניין הבא ע"פ תורתו (השווה להלן, הערות 114, 118), עדיין אין בידי לזהותו. השם והכינוי 'ישועה

ז"ל¹¹³, מצאתי טעם אחר בי' מכות, וזה לשונו: ידוע, כי העולם הוא כלול מארבעה יסודות: מים ועפר, רוח ואש. [מים] ועפר – משניהם כלולה הארץ, ומקיף אותה גלגל הרוח, ולמעלה ממנו גלגל האש¹¹⁴. ובפרשת "תן חלק לשבעה וגם לשמונה" (קהלת יא ב ואילך) נרמזים ד' היסודות בסדר הזה: "אם ימלאון¹¹⁵ העבים גשם" (שם, פסוק ג), הרי מים; "על הארץ יריקו" (שם), הרי עפר; "שומר רוח לא יזרע" (שם, פסוק ד), הרי הרוח; "ומתוק האור וטוב לעינים לראות את השמש" (שם, פסוק יא), הרי אש, שגלגל האש הוא¹¹⁶. וממעלה לגלגל האש – גלגל הירח והמזלות¹¹⁷, ולמעלה מהם – כסא הכבוד, "העשירי יהיה קדוש" (ויקרא כז לב)¹¹⁸.

הלוי' אינו נפוץ, אך עדיין לא נראה לזהותו עם שני אישים מפורסמים שנקראו כן: האחד ערך את דיואן ר' יהודה הלוי שבכת"י אוקספורד 1971; והשני כתב את 'הליכות עולם', חיבור מפורסם בכללי התלמוד ובתחומים קרובים. הראשון פעל, ככל הנראה, בספרד במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה (ראה עליו: י' יהלום, 'כתאב אלשדור פי אלמנטום ואלמנטור: דיואן יהודה הלוי בעריכתו של ישועה הלוי', מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, בעריכת י' בלאו וד' דורון, רמת-גן תשס, עמ' 127-144, ובמיוחד עמ' 139-140) ומעולם לא שמענו על עיסוקו בתחומי הפילוסופיה, כפי שמשמע מהקטע שלפנינו; והשני, מחברו של 'הליכות עולם', פעילותו הספרותית היתה כשנים-שלושה דורות לאחר דרשנו (ראה: מ' מרגליות [עורך], אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ג, ירושלים תשח, עמ' 968-969).
113 לא מצאתי את הדברים הבאים בחיבורי ר' שלמה אבן-גבירול שהגיעו לידינו, פרט לתורת היסודות והגלגלים; עי' להלן, הערות 114, 116.

114 תורת ארבעת היסודות – הגורסת כי כל החומר בעולם מורכב מארבעה יסודות: אוויר, מים, אדמה ואש – נוצרה ביוון העתיקה, אומצה בידי אריסטו ובהמשך נתקבלה מאוד בקרב הפילוסופים היהודיים. ולענייננו, כמתואר כאן, מפייט ר' שלמה אבן גבירול ב'כתר מלכות': "מי ימלא גבורותיך / בעשיותך פדור הקרץ נחלק לשנים / חציו יבשה וחציו מים. והקפת על המים גלגל הרוח / סובב סובב הולך הרוח / ועל סביבותיו ינות. והקפת על הרוח גלגל האש, והיסודות האלה ארבעתם – להם יסוד אחד / ומוצאם אחד / וממנו יוצאים ומתחדשים / ומשם פחד והיה לארבעה ראשים" (שירי הקדש לרבי שלמה אבן-גבירול, א, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א, עמ' 44). וראה עוד: "קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, ב, ברלין תרפח, עמ' עמ' 40-41, ערך 'יסוד', ובכל הנרשם שם, ובנסמן להלן, הערה 117.
115 בפסוק: 'אם ימלאו'.

116 לא מצאתי מקור הקבלת הפסוקים לארבעת היסודות, והקרוב ביותר הוא הפירוש לקהלת המיוחס לרב סעדיה גאון או לר' יצחק אבן-גיאת המקשר את הפסוקים לתורת היסודות אך באופן עמום ובלתי מפורט. ראה: חמש מגילות [...] עם פירושים עתיקים, קהלת יב א-ו, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשכב, עמ' רפ. ולשאלת ייחוסו של הפירוש, ראה: ח' מיטלמן, פירוש לספר 'קהלת' בערבית-יהודית המיוחס לר' יצחק אבן-גיאת: היבטים פילוסופיים ופרשניים, ע"ד, ירושלים תשנט, עמ' 42-79, 7.

117 כלומר, מעל ארבעת היסודות המרכיבים את העולם התת-ירחי יש תשעה גלגלים: שבעה – לשבעת כוכבי הלכת, לכל אחד גלגל נפרד, השמיני – לשנים עשר המזלות, התשיעי הוא גלגל החזור בכל יום מן המזרח למערב והוא המקיף ומסבב את הכל' (רמב"ם, הלכות יסודי התורה, ג א); ומעל כולם קיים גלגל עשירי – 'גלגל השכל'. תורת הגלגלים יסודה בתפיסה הקוסמוגונית התלמאית הקדומה, שלימים התקבלה – פחות או יותר – בקרב היהודים. ראה: רמב"ם, שם, פרק ג; חי בן מקיץ לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת י' לוי, תל-אביב תשמג, עמ' 28 ואילך ועמ' 67 ואילך. בעניינם של הגלגלים הרחבי ר' שלמה אבן-גבירול בפיוטו 'כתר מלכות', ראה: שירי הקדש לרבי שלמה אבן-גבירול (לעיל, הערה 114), עמ' 52-44, ואת דבריו בנוגע לגלגל העשירי אצטט בהערה הבאה.

118 בפסוק: 'העשירי יהיה קודש'.

עתה, המים הולידו ב' מכות – אחד בדם ואחד בצפרדעים¹¹⁹, שהם גדולי המים¹²⁰. והארץ הולידה ב' מכות – אחד כנים, שהם מעפר הארץ¹²¹, ואחד ערוב, שהם ערבוב חיות¹²², והם [163ב] נבראו מן האדמה, שנאמר (בראשית א כד): "תוצא הארץ נפש חיה למינה"¹²³. גלגל הרוח, דהיינו אויר, הוליד ב' מכות – אחד דָּבָר, כי הִדְבָּר איננו רק קור או חום משונה מן המנהג¹²⁴, והאחד מכת שחין, שנאמר (שמות ט ט): "והיה לאבק בכל ארץ מצרים"¹²⁵, שהרוח פיזר אותו פית. גלגל האש – הוליד ב' מכות, האחד מכת ברד, שנאמר (שם, פסוק כד): "ואש מתלקחת בתוך הברד", ואחד מכת הארבה, שנאמר (שם י יג): "ורוח הקדים נשא את הארבה", והוא מן האש, שנאמר (במדבר כא כח): "כי אש יצאה מחשבון", ומתרגמין (תרגום אונקלוס, שם): ארי קדום תקיף כאישא¹²⁶. עתה ראינו כי הד' יסודות הולידו ח' מכות. גלגל הירח והמזלות הולידו המכה התשיעית, והיא החשך, והיא מכה מופלאה מן הקדומים לה¹²⁷, כי לא האירו למצריים, רק לישראל, לא חמה ולבנה ולא כוכבים¹²⁸. "העשירי יהיה

התפיסה שהגלגל העשירי 'יהיה קודש', שהוא גלגל השכל, מצויה כבר אצל ר' שלמה אבן-גבירול, אך נראה שהוא אינו מזההו עם כסא הכבוד. ב'כתר מלכות' הוא מפייט: "מי יבין סודות בריאותיך / בְּהַרְיִמְךָ על גִּלְגַּל הַתְּשִׁיעִי גִלְגַּל הַשֶּׁכֶל / הוא הַהִיכָל לַפְּנֵי / הַעֲשִׂירִי הַיְהִי קִדְּשׁ לִי / והוא הַגִּלְגַּל הַנִּעְלָה על פֶּלַעְלִיּוֹן / אֲשֶׁר לֹא יִשְׁיגְהוּ רַעֲיוֹן / וְשֵׁם נִוָּה הַחֲבִיּוֹן / אֲשֶׁר הוא לְכַבֹּדֶךָ לְאַפְרִיּוֹן" (שירי הקדש לרבי שלמה אבן-גבירול, שם, עמ' 52). ולהלן הוא מוסיף: "מי יבוא עד תְּכֻנַּתְךָ / בְּהַגְבִּיהֶךָ לְמַעְלָה מִגִּלְגַּל הַשֶּׁכֶל פְּסָא הַכְּבוֹד / אֲשֶׁר שֵׁם נִוָּה הַחֲבִיּוֹן וְהַהוֹד / וְשֵׁם הַסּוּד וְהַיְסוּד / וְעַדְיוּ יִגִּיעַ הַשֶּׁכֶל וְיַעֲמֵד..." (שם, עמ' 54). היינו, כסא הכבוד הוא מעל גלגל השכל. אמנם יש שזיהו את הגלגל העשירי עם הכסא, ראה, לדוגמא: פירוש אבן עזרא לשמות ג טו (הפירוש הארוך) ולתהלים ח ד.

119 במכת דם – לקו המים, ובצפרדע – הם יצאו מן המים (שמות ח ב).
 120 בראשית א כ: "וַיֵּאמֶר אֱלֹהִים: יִשְׂרָצוּ הַמַּיִם שָׂרָץ נֶפֶשׁ חַיָּה...". ועי' חולין כז ע"ב: "דגים שנבראו מן המים".

121 שמות ח יב: "וַיִּטֵּה אֶת מִטְּשֵׁי הַיָּם אֶת עַפְרַת הָאָרֶץ וְהָיָה לְכַנֵּם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם". ועי' שבת קז ע"ב.

122 עי' לעיל, הערה 105.

123 עי' גם חולין כז ע"ב: "בהמה שנבראת מן היבשה".

124 בפירוש אבן עזרא, בשם ר' יהודה הלוי (עי' להלן, הערה 129), ביתר ביאור: "כי הִדְבָּר איננו רק חם או קר, משונה מן המנהג, וברגע אחד מתים אין להם מספר, בעבור כי רוח כל החיים, שהיא בלב, תלויה באויר". התפיסה שסיבת המגפה היא בגלל שינוי האויר, מקורה ברופאי יוון הקדומים, כהיפוקראטס ותלמידיו, והובאה רבות בחיבורים יהודיים.

125 בפסוק: '... על כל ארץ מצרים'.

126 ובתרגום לעברית: כי רוח מזרחית חזקה כאש. ראה: הרב י"ז לב, מעט צרי, במדבר שם, ירושלים תשסו, עמ' קט. וכנראה, בעקבות התרגום הבין דרשננו, ש'רוח הקדים' שהביאה את הארבה, היא רוח חמה. והשווה פירוש הריטב"א להגדה של פסח (להלן, הערה 129): "והארבה הוא מתהווה בסיבת רוב החמימות. והראיה לזה, שלא יבוא אלא בשנת בצורת".

127 כי כאן לקו הגלגלים העליונים ולא אחד מארבעת היסודות של העולם התחתון. וכך בפירוש אבן עזרא, בשם ר' יהודה הלוי (עי' להלן, הערה 129): "והתשיעית היתה מכה נפלאה, שנעדר אור שני המאורות והכוכבים מארץ מצרים".

128 שמות י כב-כג: "וַיְהִי חֹשֶׁךְ אֲפֹלָה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם... וְלֹכַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הָיָה אֹר כְּמוֹשְׁבֹתָם".

קדוש" – שירד הקב"ה בעצמו ובכבודו והכה כל בכור¹²⁹. משל למלך שסרחה עליו מדינתו, קרא לעבדיו ונתן להם כלי זיין, וצוה להם לעשות נקמה באויביו. הלכו כל אחד ועשה כפי כחו, והרגו כל הגייסות של אויביו, רק הניחו ראשי גיסות. חזרו לפני המלך והתפארו לאמר, כי נלחמנו מלחמתך. אמר להם המלך: השאתם שריד? אמרו לו: לא הנחנו רק מתי מעט. אמר להם: ומי הם שהנחתם? אמרו לו: לא הנחנו אלא ראשי הגייסות לבד. אמר להם המלך: לא עשיתם דבר, כי אלה הנשארם קוצים הם בעיני יותר מן המומתים, אין¹³⁰ תקנה בדבר עד שאלך אני בעצמי, שנאמר (דברים לב מא): "אם שנותי ברק חרבי ותאחז במשפט ידי, אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם"¹³⁰. וכן מצאנו בשאול, שאמר לו הקב"ה: "תמחה את [164א] זכר עמלק" (דברים כה יט)¹³¹, וחמלנב על אגג¹³²; וכן יואב – "ויהרוג כל זכר באדום" (ע"פ מל"א יא טו)¹³³, והניח את הנקבות¹³⁴ ומהם היו מעוברות¹³⁴. אמר הקב"ה: אין תקנה בדבר עד שאמחה אני בעצמי¹³⁵ זכרו, שנאמר (שמות יז יד): "מחה אמחה את זכר עמלק מתחת השמים"¹³⁵. ואף באדום כן עתיד לעשות, דכתיב (ישעיה כד כא): "ביום ההוא יפקוד השם על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה באדמה".

129 מכילתא, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה ז, עמ' 23: "ויי" הכה כל בכור בארץ מצרים" (שמות יב כט), לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח".

חלוקת המכות לארבעת היסודות והגלגלים מצויה, בלשון קרובה, בפירוש אבן עזרא (הפירוש הארוך) לשמות ט א, בשם ר' יהודה הלוי. וממנו, ככל הנראה, שאב הריטב"א בפירושו להגדה של פסח. ראה: הריטב"א: הלכות סדר ההגדה וביאורי ההגדה של ליל פסח, מהדורת הרב י' ליבוביץ (בתוך: חידושי הריטב"א למסכת פסחים), ירושלים תשנה, עמ' לה. אך מרבית הראשונים נקטו את החלוקה לארבעת היסודות בלבד ובלא להתייחס לגלגלים. לדוגמא, לדעת רבינו בחיי (בפירושו לשמות יא י): מים – דם וצפרדע; עפר – כינים וערוב; אויר – דבר, ברד, ארבה, חושך ובכורות; אש – שחין; ובמקום אחר (כד הקמח, ערך 'פסח' [ב]); כתבי רבינו בחיי, עמ' שטז): מים – דם וצפרדע; עפר – כינים וערוב; אויר – חושך ובכורות; אש – דבר, שחין, ברד וארבה; בפירוש חזקוני (לשמות יב כט): מים – דם וצפרדע; עפר – כינים וערוב; אויר – דבר, שחין, ברד וארבה; אש – חושך ובכורות; ולשיטת ר' יצחק אברבנאל (בפירושו לשמות ז יד): מים – דם וצפרדע; עפר – כינים, ערוב ודבר; אויר – חושך ובכורות; אש – שחין, ברד וארבה. וראה גם: הגדה שלמה, עמ' נא, סי' רפא.

130 לא מצאתי מקור משל זה.

131 היינו, שצויה לו הקב"ה לקיים את מצוות 'תמחה את זכר עמלק'. כי לשאול לא נאמר לשון זו אלא: "לך וְהִפְתָּה אֶת עַמְלֵק, וְהַחַרְמְתָם אֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ, וְלֹא תַחַמַּל עָלָיו, וְהִמַּתָּה מְאִישׁ עַד אִשָּׁה, מֵעַלְל וְעַד יוֹנָק, מִשׁוֹר וְעַד שָׂה, מִגֶּמֶל וְעַד חֲמוֹר" (שם"א טו ג).

132 עי' שם"א טו ט.

133 בפסוק: 'וַיַּךְ כָּל זָכָר בְּאֲדוֹם'. ובפסוק שלאחריו: 'עַד הַכְּרִית כָּל זָכָר בְּאֲדוֹם'.

134 ראה סדר אליהו רבה, פרשה יא, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרמ, עמ' 54: "כשניתן לכם רשות על אדום להכריתה, לא שיירתם בתוכה אלא מעוברת בלבד, שנאמר: 'כי ששת חדשים ישב שם יואב וכל ישראל, עד הכרית כל זכר באדום'...". והצורך להדגיש שחלק מהנקבות היו מעוברות (בזכרים), כי אלולא כן לא היתה כל טענה כנגד יואב.

135 הרעיון מבוסס, כנראה, על סתירת הפסוקים: 'תַּמְחָה אֶת זָכָר עַמְלֵק' (דברים כה יט); 'מְחָה אֶמְחָה אֶת זָכָר עַמְלֵק' (שמות יז יד). הראשון מצווה על ישראל למחות את עמלק, ובשני – אומר הקב"ה, שהוא ימחה את עמלק. לסתירה זו כבר נדרשו חז"ל, ראה פסיקתא דר"כ, ג טו, מהדורת ד' מנדלבוים, עמ' 52: "כתוב

[ט] 136 הנה מפורש טעם המכות, למה באו על הסדר שבאו כמו שכתוב בתורה, שהוא העקר¹³⁷, כמו שאמרו בהגדה (הגדה של פסח, סוף פיסקא 'ארמי אובד', עמ' 123): ר' יהודה היה נותן בהם סימנים: דצ"ך עד"ש באח"ב. כי לפי האמת, מה היה החידוש שחדש לנו ר' יהודה בסימן שחדש בהם? כי אפילו נער אחד היה יכול לעשות זה? אלא¹³⁸ לפי שבתילים (עח מד-נא; קה כח-לז) אינם [...] 138 שעל זה הסדר¹³⁹, לפיכך בא ר' יהודה¹⁴⁰ ואמר, שהעיקר במכות הוא על הסדר שכתוב בתורה, לא על הסדר שהזכירם דוד¹⁴⁰. כך כתב ה"ר [מאיר] בשם הרי"ה ז"ל¹⁴¹.

ור' ישעיה ז"ל¹⁴² כתב: לפי שנפל מחלוקת בין התנאים שדורשים במניין המכות שלקו בים מן הפסוקים: ר' יוסי הגלילי¹⁴³ אומר: [חמשים מכות; ור' אליעזר אומר:]¹⁴⁴ מאתיים;

אחד אומר: 'תמחה את זכר עמלק', וכתוב אחד אומר: 'כי מחה אמחה את זכר עמלק', הא כיצד יתקיימו שני כתובים?! עד שלא פשט ידו בכסא – 'תמחה עמלק'; ומשפשט ידו בכסא – 'כי מחה אמחה את זכר עמלק'. וכך בתנ"כ, כי תצא, יז, ומשם לפירושי הראשונים, סוף פרשת בשלח. ואולם דרשנו נקט דרך שונה, שבתחילה נצטוו ישראל למחות את עמלק, אך לאחר ששניים מהם לא קיימו את הדבר בשלמות, אומר הקב"ה: 'אין תקנה בדבר עד שאמחה אני בעצמי זכרו'. ולא מצאתי מקבילה להסבר זה, וקרוב לו כותב ר' יצחק אברבנאל (שפעל לאחר דרשנו!) בפירושו לסוף פרשת בשלח, 'ירושלים תשלט, עמ' קמט עמודה ב. 136 כל העניין הבא הוא, בשינויים, משבלי הלקט, סי' ריח, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 194.

137 להוציא מסדרן שבספר תהלים; עי' להלן בסמוך.

138 תיבה מטושטשת, שחסרונה אינו מפריעה להבנת העניין.

139 אלא: דם, ערוב, צפרדע, ארבה, ברד, דבר, בכורות (תהלים עח מד-נא), או: חושך, דם, צפרדע, ערוב, כינים, ברד, ארבה, בכורות (שם קה כח-לז).

140 הסבר זה מוקשה: מדוע נסבור שהסדר בתהלים הוא הנכון לעומת הנרשם בחומש? ממתי תוקפו של ספר תהלים עולה על המקרא? ועוד, הרי בתהלים נחסרו שלוש או שתי מכות (בתהלים עח מד-נא, נחסרו: כינים, שחין וחושך; ושם קה כח-לז – נחסרו שתיים: דבר ושחין), וכל בר דעת אמור להבין שהרשימה שבמקרא היא הקובעת, כי היא שלימה יותר. וצ"ע. ולטעם השמטת שלושת המכות (במקום הראשון), ראה משנת רבי אליעזר, פרשה יט, עמ' 356: "המכות הללו נשנו בספר תלין [=תהלים], חוץ משלשה שלא נשנו – הכנים והחשך והשחין, מפני שכולם מפורשין שלא עשו החרטמים כמותן". להסבר אחר, ראה: אבן עזרא לתהלים עח מה.

141 בשבלי הלקט, שם, מביא תרוץ זה בשם: 'ומורי הרב מאיר אמר בשם הר"ר יהודה החסיד זצ"ל", ועל פיו ההשלמה במוסגר. אמנם ייתכן שיש להשלים: 'כך כתב ה"ר [צדקיה]...', והכוונה לבעל 'שבלי הלקט' עצמו, הכותב את הדברים. 'מורי הרב מאיר' הוא ר' מאיר בר' משה, מרבתינו של בעל 'שבלי הלקט', ראה עליו: שבלי הלקט: החלק השני, מהדורת הרב ש' חסידה, ירושלים תשמח, מבוא, עמ' 31-32.

תרוץ זה מובא, בשם ר' יהודה החסיד או בשם אחרים, במקורות נוספים, ראה: הגדה שלמה, עמ' נא, סי' רעח, ובכל הנסמן שם הערה 554. להסבר אחר בשם ר' יהודה החסיד, ראה: פרושי התורה לר' יהודה החסיד, פרשת וארא, ג יד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשלה, עמ' 77.

142 הוא ר' ישעיה די טיראני, הרי"ד.

143 בשבלי הלקט ליתא 'הגלילי', וכנוסח דרשנו כן במקורות העניין – מכילתא והגדה של פסח (עי' הערה הבאה), ולא נרשמו שם כל שינויי נוסח בעניין.

144 המוסגר נשמט בטעות הדומות ('אומר' - 'אומר'), והושלם ע"פ שבלי הלקט, שם, וכך במקור העניין; עי' הערה הבאה.

ור' עקיבה אומר: מאתים וחמשים¹⁴⁵, שבין כולם ת"ק¹⁴⁶, לכן בא ר' יהודה ונתן זה הסימן שעולה בגימטריא תק"א¹⁴⁷, להודיע, שבכולם לקו, שנאמר (שמות טו כו): "כל המחלה אשר שמתו במצרים", "אשר" בגימטריא תק"א¹⁴⁸, ובאחד שהוא יותר על מניין חשבון התנאים – לא קפידנן בחד ותרין בגימטריא¹⁴⁹. ויש מפרשים, שהאלף היתה כנגד "אצבע אלהים הוא" (שם ח טו), שלקו במצרים¹⁵⁰.

והר' בנימין¹⁵¹ כתב¹⁵²: לפי שהמכות, יש מהם שהיו בהתראה, ויש מהם שהיו בלא התראה, לפיכך בא ר' יהודה ונתן סימנים, לחלק ולהודיע אי זה מהן היו בהתראה ואי זה מהם היו¹⁵³ בלא התראה. לפיכך הפליג הסימנים כך: ד'צ"ך': [164ב] ד'ץ' – בהתראה, [ך'] – בלא התראה; ע'ד'ש': ע'ד' – בהתראה, ש' – בלא התראה; ב'א'ח'ב': ב'א' – בהתראה, ח' – בלא התראה, ובי"ת אחרונה – בהתראה¹⁵³.

145 מכילתא, פרשת בשלח, מסכתא דוהי, פרשה ו, עמ' 114; הגדה של פסח, פסקא רבי יוסי הגלילי אומר, עמ' 123 (בדילוגים שלא נרשמו): "ר' יוסי הגלילי אומר: במצרים לקו עשר מכות, ועל הים לקו חמשים מכות. ר' אליעזר אומר: במצרים לקו ארבעים מכות, ועל הים לקו מאתיים מכות. ר' עקיבא אומר: במצרים לקו חמשים מכות, ועל הים לקו מאתיים וחמשים מכות."

146 חמשים + מאתיים + מאתיים וחמשים = 500.

147 דצ"ך עד"ש באח"ב = 501.

148 אשר = 501.

149 בשבלי הלקט: 'ובגימטריא לא קפדינן על אחת חסר או יתר', ולא 'לא קפדינן בחד ותרין בגימטריא' כפי שהביא דרשננו. הכלל שאין להקפיד על הפרש של אחד בגימטריא, ידוע ומפורסם ומוסכם על רבים, ראה: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, א, סי' ד, מהדורת, ירושלים תשס"ה, עמ' ד והערה 25 ובכל הנסמן שם. אך גם לדעה שאפילו הפרש של שתיים אינו מפריע בגימטריא הסכימו מעטים. ראה ספר החכמה, שער גימטריאות (בתוך: פירוש הרוקח על התורה, א, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני-ברק תשל"ט), עמ' טו: "ואם יחסר לך א' או ב' מן המניין בגימטריא, שלא ישוה בזה, אין קפידא, כי יש ראייה מפסוק אחר". ור' שלמה בר' שמואל מוורצבורג (תלמיד ר' שמואל החסיד וחברם של בניו – ר' יהודה החסיד ור' אברהם משפירא) רגיל לגמטר בלא להקפיד על הפרש של שניים, ראה: סדר טעמים (בהכנה לדפוס) לבראשית מט א, ובכל הנסמן בהערה שם. וראה גם: מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט אל נא לעולם תוערץ', מורשת ישראל, 2 (כסלו תשסו), עמ' 13 הערה 52; סודי רוזי סמוכים, מהדורת ד"מ סיגל, ירושלים תשס"א, עמ' סג.

150 משמע, ש'אצבע אלהים הוא' נאמר על מכה מיוחדת, ולא כפשוטו של מקרא שהמצריים אמרוהו על מכת כינים.

151 בשבלי הלקט: 'ואחי ר' בנימין', הוא ר' בנימין בר' אברהם הרופא ממשפחת הענווים, אחיו של בעל 'שבלי הלקט'. ראה עליו: שבלי הלקט: החלק השני (לעיל, הערה 141), מבוא, עמ' 37-41. השמטת דרשננו למילת היחס (השמטה החוזרת גם להלן, ליד הערה 173) מובנת ביותר, שכן ר' בנימין אינו אחיו-שלו אלא של מחבר 'שבלי הלקט', ממנו הביא את העניין בסתם, כפי שהיה מקובל בזמן הראשונים. 152 ההסבר הבא מופיע כבר במדרש לקח טוב, שמות ח טו, ושמוא ממנו נטל ר' בנימין את הדברים. למקבילות נוספות, ראה: הגדה שלמה, עמ' נא, סי' רפ, ובכל הנסמן שם הערה 566.

153 ראה מדרש לקח טוב, שמות י כג: "כן כל המכות, שנים – בהתראה, והשלישית – בלא התראה". היינו, כינים, חושך ושחין היו בלא התראה. וכן מפורש במדרש לקח טוב, שמות ח טו; ט יא, והסכימו לכך הרבה מהראשונים (ראה, לדוגמא: רשב"ם, שמות ז כו; רמב"ן וחזקוני, שמות ח טו), והשווה: שמו"ר,

ועוד כתב ה"ר בנימין טעם אחר: לפי שהמכות נעשו ג' על ידי משה, וג' על ידי אהרן, וג' על ידי השם, ואחד על ידי שלשתם¹⁵³, לכן חלק הסימן כך. כי ד'צ'ך': דם, צפרדעים, כנים – על ידי אהרן באה¹⁵⁴; [ב'א'ח']: ברד, ארבה, חושך – על ידי משה¹⁵⁵; ע'ד'ב': ערוב, דבר, מכת¹⁵⁶ בכורות – על ידי הקב"ה. והשחין היתה על ידי שלשתם¹⁵⁶. ומפני שהיתה השי"ן אות אחת, לא חלקה סימן בפני עצמו; גם כן מפני שסימן 'ברד' – בית, וסימן 'בכורות' בית, ולא היה בא הסימן בטוב לומר ע'ד'ש'ב, לכך חבר ע'ד'ש' בפני עצמו וב'א'ח'ב' בפני עצמו¹⁵⁷.

[י] ואם תאמר: ולפי כל התנאים¹⁵⁸ קשה מן המשנה ששנינו באבות (ה ד): עשר מכות הביא הקב"ה על המצריים במצרים ועשרה על הים, ואיך אמרו בכאן: חמשים, ומאתים, ומאתים וחמשים? ויש לומר: כך הוא פירוש המשנה: עשר מכות הביא הקב"ה על המצריים "ב'אצבע", וכך על הים – בכל אצבע עשרה. ומתניתין רבי יוסי¹⁵⁹ הוא, שאמר חמשים¹⁶⁰, כי ה' פעמים עשרה הם חמשים¹⁶¹.

אבל קשה, שדורשים במצרים מ"אצבע" (שמות ח טו), ובים מן "היד" (שם יד לא)¹⁶²,

יג ג. אמנם ראה שמו"ר, ט ט: "והקב"ה מתרה לפרעה על כל מכה ומכה, כדי שישוב בו". וכך בתנחומא, וארא, ב. משמע, שלכל המכות קדמה התראה. ושמא אין הכוונה 'על כל מכה ומכה' ממש אלא למרביתן. אך באמת יש בכך מחלוקת מדרשית, ראה משנת רבי אליעזר, פרשה יט, עמ' 357-356: "מפני מה נאמרה בכלן התראה, וכינים שחין וחושך לא נאמרה בהן התראה?! אלא מה הקב"ה מתרה באדם פעם ראשונה ושנייה – אינו צריך להתרות בו שלישית... ויש אומרים: אף אלו נאמרה בהן התראה, וילמדו סתומות מן המפורשות".

154 בכל מכות אלו מפורש שהן באו ע"י אהרן. ראה: שמות ז יט (דם), ח ב (צפרדע), שם יג (כינים).

155 ראה: שמות ט כב-כג (ברד), י יב-יג (ארבה), כא-כב (חושך).

156 חלוקת המכות לפי מבצעהן כבר מצויה במדרש. ראה שמו"ר, יב ד: "המכות האלו – שלוש על ידי אהרן, ושלוש על ידי משה, ושלוש על ידי הקב"ה, ואחת ע"י כולן. דם, צפרדע, כינים, שהיו בארץ – על ידי אהרן; ברד, ארבה, חושך – על ידי משה, לפי שהן באויר, שכך שלט משה בארץ ובשמים; ערוב, דבר, מכת בכורות – על ידי הקב"ה; ושחין – על ידי כולן". וכך בתנחומא, וארא, יד; משנת רבי אליעזר, פרשה יט, עמ' 345.

157 כל ההסבר, כאמור, בשבלי הלקט, שם, וכאן הניסוח ברור יותר.

158 דלעיל, ליד הערה 145 ובה.

159 צ"ל: 'רבי יוסי הגלילי'. והשווה לעיל, ליד הערה 143 ובה.

160 והוציא את שיטתו מדרשת 'אצבע' ו'היד'. ראה מכילתא; הגדה של פסח (לעיל, הערה 145): "רבי יוסי הגלילי אומר: מניין אתה אומר, שלקו המצריים במצרים עשר מכות ועל הים לקו חמשים מכות? במצרים מה הוא אומר (שמות ח טו): 'ויאמרו החרטומים אל פרעה, אצבע אלהים הוא'; ועל הים מה הוא אומר (שם יד לא): 'וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה יי במצרים'... כמה לקו באצבע? עשר מכות; ועל הים – לקו חמשים מכות". וגם שאר התנאים דרשו את שיטתם באופן דומה, ראה: שבלי הלקט, סי' ריח, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 194.

161 הסבר זה בשבלי הלקט, סי' ריח, עמ' 194. ולמקבילות נוספות, ראה: הגדה שלמה, עמ' נג, סי' רפח, ובכל הנסמן שם בהערה.

162 הפסוקים: "ויאמרו החרטומים אל פרעה, אצבע אלהים הוא"; "וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה יי במצרים".

כי¹⁶³ לא נאמר "אצבע" אלא^ו במכת כנים בלבד; וגם מצינו שנאמר "יד" במצרים, במכת דָּבָר, שנאמר (שם ט ג): "הנה יד יי הויה"¹⁶⁴. ויש לומר: כיון שאמר "וירא ישראל את היד" (שם יד לא), בה"א הידיעה, ועוד הוסיף ואמר: "הגדולה", זהו גדולתה, שתהיה עשר על עשר, וי' פעמים נ' היינו ת"ק¹⁶⁵.

ואיפשר שרמזו על השם הגדול של ע"ב¹⁶⁶, כמניין סא "היד הגדולה"¹⁶⁷. וכן תמצא ע"ב אותיות מ"לבא לקחת לו גוי מקרב גוי במסת באותת ובמפתים ובמלחמה וביד [165א] חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים" (דברים ד לד), ע"ב אותיות חוץ מ'גוי' שני, שאינו מן המניין¹⁶⁸. וזהו שדרשו לנו בהגדה (הגדה של פסח, פיסקא 'ארמי אובר', עמ' 122) ואמרו:

163 = והרי.

164 את שתי השאלות ביחד, כמו שלפנינו, הקשו כמה ראשונים, ראה: פירוש הטור הארוך על התורה, א, שמות ט ג, מהדורת י"ק רייניץ, ירושלים תשנו, עמ' רפ; פירוש הריטב"א להגדה של פסח (לעיל, הערה 129), עמ' לו. ויש שהקשו רק את אחת הקושיות, ראה: הגדה שלמה, עמ' נג, סי' רפט הערות 573-574, ובכל הנסמן שם.

165 נראה שדורש את שתי ההי"ן – 'היד' ו'הגדולה', בגימטריא 10. כלומר: 'היד הגדולה' היא 500 מכות שלקו על הים, כפול עשר משיטת ר' יוסי (הסובר ש-50 מכות לקו על הים), וזו היא כשיטת ר' יהודה; עי' לעיל, ליד הערה 147. ולא מצאתי מקבילה לדברי דרשננו (פרט לדרשה דומה, בנוגע ל'הגדולה' בלבד, עי' פירוש הרוקח על התורה, ב, פרשת בשלח, מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשמ, עמ' עז), וגם לא הבנתי כיצד הוא מיישב בכך את קושיותיו. וצ"ע.

166 על שם של שבעים ושתים אותיות (שהן באמת שבעים ושתים תיבות), ראה: רש"י, סוכה מה ע"א; מדרש לקח טוב, שמות יד כא; פירוש ספר יצירה לר' יהודה הברצלוני, ברלין תרמה, עמ' 128; פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשור, ירושלים תשנב, עמ' קלא-קלב, ועוד. לסיכום הדעות השונות, ראה: תורה שלמה, יד (פרשת בשלח), מילואים, מאמר ג.

167 היד הגדולה = 72. ואין הגימטריא כתיב המסורה: 'היד הגדלה', חסר ו. אך מעולם לא דקדקו בכך בעלי הגימטריאות, ואף לא חז"ל. ראה: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, א, מהדורת, ירושלים תשסה, מברא, עמ' 39-41.

168 כי ה'גוי' השני אינו מדבר על ישראל אלא במצרים. וכתב המקרא שהביא דרשננו שונה במעט מנוסח המסורה שלפנינו (בתיבות: 'לבא', 'באותת', 'ובמפתים', 'גדולים'), אך גם לפי הכתיב שלפנינו יש כאן 72 אותיות (אחרי השמטת ה'גוי' השני): "לְבֹא לְקַחַת לּו גֹי מִקְרֵב גֹי, בְּמִסַּת, בְּאֵת וּבְמוֹפְתִים וּבְמִלְחָמָה וּבְיָד תִּזְקָה וּבְזְרוּעַ נְטוּיָה וּבְמוֹרָאִים גְּדֹלִים".

עניין 72 האותיות שבמקרא זה שכנגד שם ע"ב כבר נזכר בבר"ר, מד יט: "וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי" (בראשית טו יד)... בשתי אותיות הללו הבטיח הקב"ה לאברהם אבינו שהוא גואל את בניו; ושם יעשו תשובה – גואלן בשבעים ושתים אותיות, דאמר ר' יודן: מ'לבא לקחת לו גוי מקרב גוי' עד 'מוראים גדולים', אתה מוצא שבעים ושתים אותיות של הקב"ה. ואם יאמר לך אדם, שבעים וחמשה הם, אמור לו: צא מהם 'גוי' שני, שאינו מן המניין. ר' אבין אמר: בשמו גאלן, ששמו של הקב"ה שבעים ושתים אותיות". וכך בדב"ר, א יא; וראה עוד: אבות דר"נ, נו"א, פרק יג, דף כט ע"א; תנחומא, וירא, ד; מדרש לקח טוב, בראשית טו יד [אך במדרש אחר: 'בשבעים אותיות'! ראה שיה"ש זוטא, א א: "וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי", בשתי אותיות קיים לו שהוא גואלם, ובשבעים אותיות גאלם, שנאמר: 'במסות באותות ובמופתים ובמלחמה' וגו', כנגד שבעים שירדו עם יעקב למצרים..."]. אך כל המקורות אינם משייכים ל-72 האותיות את 'היד הגדולה', וזהו כנראה חידושו של דרשננו, ושם ע"פ פירוש רבינו בחיי, שמות ז יז. ראה שם.

"ובמורא גדול" (שם כו ח), זו גילוי¹⁶⁹ שכניה, שנאמר (שם ד לד): "או הנסה אלהים לבא לקחת לו גוי" וגו', שהוא יתעלה בעצמו ובכבודו השרה בנו שכנתו בנס זה¹⁶⁹, כמו שדרשו (הגדה של פסח, שם, עמ' 122) מראש זה הפסוק¹⁷⁰: "ויוציאנו יי משם" (שם כו ח)¹⁷⁰, לא על ידי מלאך¹⁷¹; ומשה רבינו ע"ה שליח היה לדבר לפרעה בלבד. כן פירש ר' ישעיה ז"ל¹⁷². וה"ר בנימין¹⁷³ כתב: כי זה שאמר 'לא על ידי מלאך' הוא על מכת בכורות, שהיתה האחרונה, ובה יצאו על ידי הקב"ה, שנאמר (שמות יא ד): "ויאמר משה: כה אמר יי: כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים", וכתוב (שם יב ט): "ויהי בחצי הלילה, ויי הכה כל בכור בארץ מצרים, מבכור פרעה היושב על כסאו עד בכור השבי אשר בבית הבכור"¹⁷⁴. כן יהי רצון, שיעשה עמנו בעצמו ובכבודו בגלות הזה, כמו שכתוב: "ובא יי וכל קדושיו עמו, ובחר לו בירושלם"¹⁷⁵. אמן¹⁷⁶.

אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא וגו'¹⁷⁷.

169 כן בשבלי הלקט, סי' ריח, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמוז, עמ' 193: "ובמורא גדול, זה גילוי שכניה". פירוש: שנגלה הקב"ה בכבודו, והכה בכורי מצרים והוציא ישראל מתוכם, כמו שנאמר: 'או הנסה אלהים לבוא לקחת לו גוי', והוא ממשיך לקשר את העניין לשם ע"ב (וכך בראשונים נוספים, ראה: הגדה שלמה, עמ' מח, סי' רסב, ובכל הנסמן בהערה 534), וכנראה ממנו שאב דרשנו.

170 בפסוק: 'ויוציאנו יי ממצרים'.

171 עד כאן הדרשה מ'ויוציאנו יי ממצרים', ומכאן ואילך הוא מסביר את הדרשה, והכל ע"פ שבלי הלקט, שם, עמ' 192-193.

172 הוא ר' ישעיה די טיראני, הרי"ד.

173 הוא ר' בנימין, אחיו של בעל 'שבלי הלקט'. ובשבלי הלקט, שם, עמ' 193: "ואחי ר' בנימין נר"ו פירש", אלא שדרשנו השמיט, כמובן, את מילת היחס, כמנהגו לעיל, ליד הערה 151.

174 עד כאן משבלי הלקט, שם.

175 אין כזה פסוק. הצלעית הראשונה היא ע"פ זכריה יד ה: "וּבָא יְיָ אֱלֹהֵי כָּל קְדוּשִׁים עִמָּךְ", וכנראה ריחף לפני דרשנו הטור מההושענא 'אומן ישעך בא' לר' אלעזר בירבי קליר: "הַקִּים מְלֹל נְאָמוֹ / וּבָא הוּא וְכָל קְדוּשִׁים עִמּוֹ" (מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 203 שו' 5), ויש נוסחאות: '...וְכָל קְדוּשִׁים עִמּוֹ' (שם, שינויי נוסחאות לשו' 5); או הטור הקלירי מהסילוק 'אלה העדות והחוקים' לשבועות: "וְלִסְיֵי הַטָּה שְׁמֵי מְרוֹמוֹ / וַיִּרְדּ הוּא וְכָל קְדוּשִׁים עִמּוֹ" (מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 224 שו' 31). והצלעית השניה מה'פסוק' שהביא דרשנו היא ע"פ זכריה ב טז: "וַיִּנְחַל יְיָ אֶת יְהוּדָה חֶלְקוֹ עַל אֲדַמַּת הַקֶּדֶשׁ, וּבָחַר עוֹד בְּיְרוּשָׁלַם". ועי' שם א יז.

176 בהרבה מהדרשות חותם דרשנו בעניין הגאולה העתידה – כמו הדרשה שלפנינו – או בתחומים קרובים. על מנהג זה ראה פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשור, ירושלים תשנב, עמ' תכח: "... אע"פ שאנו בגולה אנו מייחלים לישועתו... וכתוב: 'ולך יקרא דרושה עיר לא נעזבה', והלא עזובה היא בגלות! אלא 'לא נעזבה' מלדרוש בדרשה ובתפילה... כמו שאמר במדרש אבכ"ר, בסוף כל דרשה דברי נחמות, וסופן: 'אמן ב'מהרה כן יהי רצון. וכן ב'למדינו, בסוף כל דרשה דברי נחמות'. וראה עוד: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשסו, עמ' 70 והערה 18, עמ' 123 והערה 397; מאמרי 'דרשה לברית מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד', ירושתנו, ספר רביעי (תשע), עמ' מה-מו והערה 64.

177 ברכות סד סע"א: "אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם, שנאמר (ישעיה

שיבושי כתיב"י שתוקנו בגוף המאמר:

ראה לעיל דרך ההדרה

א. וראיה.	כב. מנסן.	מג. העני.
ב. ובית.	כג. ולאמת.	מד. על כל.
ג. לקראתם.	כד. שניהם.	מה. המכיון.
ד. במיקרא.	כה. פלה.	מו. בבזות.
ה. ותיקרא.	כו. הרעים.	מז. יודה.
ו. שניכם.	כז. באצם.	מח. מביא עליהם מביא עליהם.
ז. היוצה.	כח. גאלה.	מט. עליה.
ח. שמצא.	כט. דמינן.	נ. להם להם.
ט. אח.	ל. צורוי.	נא. אינו.
י. התינוקת של.	לא. שנקנו.	נב. והמל.
יא. עסרו.	לב. דמאי.	נג. הנקמות.
יב. אכילת.	לג. שאמר.	נד. באמצי.
יג. משעה.	לד. תורה.	נה. אל.
יד. ממצרים.	לה. הגון.	נו. יוהודה.
טו. בלילה.	לו. התרה.	נז. היום.
טז. אכילה.	לז. בארה.	נח. ששלשתם.
יז. המוכבים.	לח. בה.	נט. מת.
יח. מין.	לט. שינו.	ס. אל.
יט. עינינו.	מ. במודיניות.	סא. במניין.
כ. בנסן.	מא. אלכים.	סב. גילו.
כא. בתישרי.	מב. שניו.	סג. הפסק.

נד יג): 'וכל בניך למודי ה', ורב שלום בניך', אל תקרי 'בניך' אלא 'בונך'. 'שלום רב לאהבי תורתך ואין למו מכשול' (תהלים קיט קסה); 'יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך' (שם קכב ז)...", וכאן מופיעים שלושה פסוקים נוספים.

לבידקתי, נהג דרשננו לחתום במימרא זו את כל דרשותינו. איני יודע מאימתי החל מנהג זה בדרשות ציבוריות, ולמיטב ידיעתי, קובץ הדרשות שלפנינו הוא התיעוד הקדום ביותר לכך. אמנם מצאנו את זכרו במקומות קרובים, בסיומי חטיבות שנאמרו בתפילת הצבור שאינן חותמות בפסוק, כמו פרק 'במה מדליקין' ופרקי אבות, שלאחריהן נהגו להוסיף מימרא זו מפאת צרור הפסוקים שבסופה שאפשרו את אמירת ה'קדיש' לאחריהן, שכן ה'קדיש' נאמר רק לאחר מקרא. ראה, לדוגמא, ליקוטי הפרדס מרש"י, מונקאטש תרנז, דף יד ע"א: "כשהצבור אומרים פסוק או משנה, צריכין לומר קדיש מיד אחריהן... ואף לאחר משנה, כגון 'במה מדליקין' ו'אבות' ו'אין כאלקינו'. ואומר בסיומן: 'אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא וכו'... כדי לקדש, דאין מקדישין אלא בסיום הפסוק או דרשת הפסוק". וראה עוד: פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשור, ירושלים תשנב, עמ' תצו והערה 114, ובכל הנסמן שם. וכמסתבר, מפאת טעם זה הונהג להוסיף את המימרא 'אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא' לאחר הדרשה הציבורית, כדי שיתאפשר לומר אחריה 'קדיש', כפי שכבר נהג בתקופה קדומה ביותר. ראה: סוטה מט ע"א וברש"י; תוס', ברכות ג ע"א, ד"ה 'ועונין'; וראה גם: א' קלרמן, 'קדמוניות ה'קדיש'', שנתון שאון, יח [תשעג], עמ' 129-150.